

प्रकरण २ - सामाजिक ओळख आणि अब्राह्मणी चळवळी

पार्श्वभूमी:-

२० व्या शतकाच्या प्रारंभी व त्याहिपेक्षा काही दशके आगोदर 'जात' या संस्थेचे प्राबल्य अनेक सामाजिक क्षेत्रात जाणवू लागले होते. त्यातच ब्रिटीशांनी २० व्या शतकाच्या पहिल्या दशकात ब्रिटीशांनी काही अंशी सत्ता हिंदी लोकांच्या हाती सोपविण्याचे ठरविले. त्यावेळी जातवादी आणि जातीयवादी शक्तींना ब्रिटीशांनी दिलेल्या मतलबी महत्वामुळे सामाजिक भेदभाव करण्यास चेतना मिळाली. हिंदू धर्मातील चार्तवर्णावर आधारलेल्या समाजव्यवस्थेवर जातीसंस्थेने प्राचीन काळापासून कमीजास्त प्रमाणात आघात केले. परंतु त्या काळात जातीसंस्थेचा उपयोग राजकिय साधन म्हणून कोणत्याही राजेशाहीने केला नव्हता. परंतु ब्रिटीशांनी मात्र जातीसंस्थेचा उपयोग राजकिय साधन म्हणून आधिच अस्तित्वात असलेल्या सामाजिक दुराव्यात, राजकिय सत्तेची लालुच दाखवून समाजात फोडाफोडी करण्यासाठी केला. विशेषतः चार्तवर्णातील तथाकथीत शुद्र वर्गात समाजात उच्चवर्णाविषयीचे द्वेषाचे बिज ब्रिटीशांनी हळूवारपणे पण तितक्याच हुशारीने फुलविले. अस्पृश्यांना राजकिय क्षेत्रात काम करण्याची संधी मिळवून देण्यासाठी ब्रिटीश सरकारने सुधारणा कायद्यात, राखीव मतदार संथाची तरतूद केली. परिणामी जाती-जातींमध्ये अंतर वाढण्याची प्रक्रिया सुरु झाली.

ब्रिटीश राजवटीने आपल्या प्रशासकिय सोईसाठी इंग्रजी शिक्षणाच्या सोई केल्या. त्याचा फायदा समाजातील उच्चवर्णीयांनी, विशेषतः ब्राह्मणवर्गाने घेतला. इंग्रजी शिक्षणामुळे ब्रिटीश प्रशासनातील नोकऱ्या मिळवून आर्थिक लाभ तर उठवलाच, शिवाय इंग्रजी भाषेतील ज्ञानभांडार त्यांनी आत्मसात करून, समाजव्यवस्थेतील आपले उच्च स्थान उच्चतम केले. त्या प्रमाणात किमान साक्षरता ही नसलेल्या इतर वर्गांना इंग्रजी शाळा सुरु केल्याचा आर्थिक वा अन्य प्रकारचा फायदा झाला नाही. ब्राह्मण, वैश्य, कायस्थ, इ. उच्चवर्णीयांना नोकरी व्यवसायापेक्षा इतर क्षेत्रे खुली झाली. त्यांचा एक विशेष हक्कदार वर्ग तयार झाला. व या वर्गाने शिक्षक, वकिल, डॉक्टर, अधिकारी या प्रतिष्ठीत पेशात नाव मिळविले. वैश्य आदी जातींनी तर ब्रिटीश परंपरेने निर्माण केलेल्या व्यापारविषयक संधी मिळविल्या. आर्थिकदृष्ट्या त्यांचा नवा सघन वर्ग तयार झाला. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात हिंदी लोकांमध्ये राष्ट्रभावनेचा उदय झाला. त्या भावनेचा उद्गाताही उच्चवर्णीय समाजच होता. जाती जाती मध्ये समाज दुभंगण्याच्या प्रक्रियेला या काळात नुकतीच सुरुवात झाली होती. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना, १८८५ साली झाली. त्यावेळी राष्ट्रभक्तीची जाणीव झालेले लोकही उच्चवर्णीयच होते. तसे ते असणे तत्कालिन परिस्थितीत अपरीहार्य होते. ते जसे राष्ट्रीय होत, तसे ते हिंदू होते याचीही जाणीव त्यांना होती. राष्ट्रीय अंदोलनाचे नेते, व हिंदू समाजाचे या दुहेरी भुमिकेमुळे त्यांचा समस्त हिंदू समाजावर मोठा प्रभाव होता. याच काळात ख्रिश्चन धर्मप्रचारासाठी आलेल्या मिशनऱ्यांना राष्ट्रनेत्यांच्या हिंदू समाजावरील प्रभावाची चांगलीच जाणिव होती. अशा परिस्थितीत मिशनऱ्यांना ख्रिस्ती धर्मप्रचाराचे काम करणे अत्यंत अवघड होते. म्हणून त्यांनी हिंदू समाजातील खालच्या वर्गाला जवळ करण्याचे धोरण अवलंबून आपल्या धर्माचा प्रसार करण्याचा चंग बांधला.

१) कनिष्ठ जातींशी सरकारी जवळीक:-

कनिष्ठ जातींना शासकिय कामकाजात सामावून घेण्याचे ब्रिटीश सरकारचे धोरण दोन दृष्टींनी फायद्याचे वाटत होते. १) शिक्षणाअभावी या जाती बौद्धिकदृष्ट्या मागासलेल्या राहिल्यामुळे त्यांच्यात वैचारीक जागृती निर्माण होण्याची शक्यता नव्हती. २) पददलित म्हणून या जातींना जवळ केल्यास मानवतावादी भुमिकेतून ब्रिटीशांना सर्वांची सहानुभूती मिळण्याची शक्यता होती. कनिष्ठ जातीही ब्रिटीश सरकारकडे आपला रक्षणकर्ता शासक म्हणून आदरयुक्त भावनेने पहात होत्या. त्यामुळे उच्चवर्णीय आणि दलित जाती यांच्यातील अंतर दिवसेंदिवस वाढत गेले. उच्चवर्णीय असलेल्या राष्ट्रीय नेत्यांचे या दोन समाज गटातील दुराव्यांकडे लक्ष गेले नाही किंवा त्यांनी या प्रश्नाकडे गांभीर्याने पाहिले नाही.

महात्मा गांधी असे एकच नेते होते ज्यांनी राष्ट्रीय अंदोलनावेळी जातवादावर समाज दुभंगला जावू नये म्हणून पुर्णपणे सामाजिक ऐक्य राखण्याचा प्रयत्न केला.

२) हिंदी लष्कराची पुर्नरचना करण्याचा लार्ड पिलचा अहवाल:-

इ. स. १८५७ पुर्वी ब्रिटीशांच्या लष्करात ब्राह्मण आणि राजपूत याच जातींचा मोठा भरणा होता आणि याच जातींच्या सैनिकांनी १८५७ च्या उठावात भाग घेतला होता. त्यामुळे दक्षिण हिंदूस्थानातील ब्रिटीश लष्करातील उच्चवर्णीयांना हटविण्यात यावे, अशी इंग्लंडकडे जोरदार मागणी झाली. त्या अनुषंगाने ब्रिटीश पार्लमेंटने हिंदी लष्कराची पुर्नरचना करण्यासाठी लार्ड पिल याच्या अध्यक्षतेखाली नियुक्त करण्यात आलेल्या कमिशनने अशी शिफारस केली की, "हिंदी लष्कराची पुर्नरचना करतांना उच्च जाती पाती असा भेदभाव न करता भरती करण्यात यावी. "तेव्हापासून ब्रिटीशांच्या हिंदी लष्करातून उच्चवर्णीयांची हाकलपट्टी करण्यात आली. ब्रिटीश सम्राज्याची सरक्षितता आणि स्थेयं यासाठी हिंदी जनता जातीच्या पातळीवर दुभंगलेली रहाणे, नितांत आवश्यक आहे. असे ब्रिटीशांनाही वाटत होते. या घटनेमुळे राष्ट्रीय अंदोलनापासून कनिष्ठ जाती दुर राहील्या होत्या.

जातवादी चळवळीचे स्वरूप:-

हिंदुस्थानच्या सर्वकालिक इतिहासात, ब्राह्मणी वर्चस्व झुगारून देण्याचे अनेक वेळा प्रयत्न झाल्याचे दिसून येते. परंतु २० व्या शतकातील ब्राह्मणेत्तर चळवळ व्यापकता आणि तिब्रता या दृष्टिकोनातून सर्वश्वी निराळी होती. शिवाय तात्विकदृष्ट्याही पुर्वीच्या चळवळीपेक्षा भिन्न होती. १९२० च्या दशकात ब्राह्मणेत्तर चळवळीच्या नेत्यांनी मद्रास येथील एका सभेत केलेल्या भाषणात, ब्राह्मणेत्तर चळवळीचा उगम, उदारमतवादी विचारांचा प्रभाव व पाश्चात्य शिक्षणातील क्रांतीकारी विचार यातून झाला आहे, असे स्पष्ट केले होते. ब्राह्मणेत्तर लोक ब्राह्मणांइतकेच चांगले आहेत हे सर्वार्थाने सिद्ध होईपर्यंत तरी ब्रिटीश सरकारने ब्राह्मणेत्तरांची बाजू घ्यावी, असेही त्यांनी सांगितले होते. ब्रिटीश राजवट आणि पाश्चात्य उदारमतवादी व विवेकपूर्ण विचारधारा, या संदर्भात हिंदूस्थानातील ब्राह्मणेत्तर चळवळ पददलित लोकांचे हिंदू धर्मियांना एक आव्हान म्हणून उभी राहिली. महात्मा जोतिबा फुले यांनी १८७३ साली सत्यशोधक समाज स्थापन करण्याच्या वेळी माणूस कोणत्या जातीत जन्माला आला आहे हे न पहाता माणूस म्हणून त्याची किंमत ओळखली गेली पाहिजे हे सांगितले होते. पुढे २० व्या शतकात मद्रास येथे सुरु झालेल्या ब्राह्मणेत्तर चळवळीचे पुर्वसुत्र महात्मा फुलेंच्या क्रांतीकारी विचारात दिसते.

संस्कृतकरण:- (Sanskritization)

जातवादी चळवळीशी जवळचे नाते सांगणारी 'संस्कृतकरण' नामक चळवळ दक्षिण भारतातील कुर्ग संस्थानात १९ व्या शतकाच्या अखेरीस सुरु झाली होती. जात बदलता येत नाही, हे वास्तव कनिष्ठ जातीत जन्मलेल्यांनी स्विकारल्यानंतर, उच्चवर्णीय ब्राह्मण जातीतील प्रथा, रितीरीवाज, खाण्या-पिण्याच्या सवयी, वागणुकीचे नियम, पुजापाठ इ. गोष्टी कनिष्ठ जातीच्या लोकांनी अवलंबिल्यास, त्यांना उच्चवर्णीय ब्राह्मणाची प्रतिष्ठा प्राप्त होईल, अशी समजूत काही कनिष्ठ वर्णीय लोकांची होती. कनिष्ठ जातीतून उच्च जातीमध्ये स्थानांतर करण्याची प्रक्रिया सातत्यपूर्ण आणि दोन -तिन पिढ्यांमध्ये चालू राहिल्यास, ती जात उच्चवर्णीय समजली जाईल, असा संस्कृतीकरणाचा अर्थ घेतला जातो. एका अर्थाने हे 'ब्राह्मणीकरण' होते, परंतु ब्राह्मण वर्णामध्येही ज्या प्रथा नाहीत, त्या प्रथाही संस्कृतकरण करु इच्छिणारी जात स्विकारत असे. थोडक्यात ब्राह्मणापेक्षाही उच्च वर्णात जावू शकणारी ही नवी संस्कृतकरण झालेली जात असे. कनिष्ठ जातींना स्वतःच्या जातीविषयी असेलेला न्युनगंड आणि ब्राह्मण जातीतील वैदिक संस्कृत वाङ्मयातून उल्लेखलेले धार्मिक विधी, रितीरिवाज, रहाणी इ आकर्षण यातून आपले संस्कृतकरण व्हावे, अशी कनिष्ठ जातींना ओढ लागुन राहिली होती. त्यातून संस्कृतकरण चळवळ निर्माण झाली होती. कुर्ग प्रांतातील लोकांची ही चळवळ वा बदलाची ओढ फार काळ नाही. BAC टिकून राहिली

जातवादी चळवळीचा विस्तार:-

२० व्या शतकाच्या पहिल्या दोन-तीन दशकात जातीपातीच्या परिषदा, संघटना आणि चळवळी मोठ्या प्रमाणावर घडून आल्या. या उपक्रमामध्ये भाग घेणारे मुख्यतः मध्यमवर्गीय आणि कनिष्ठ जातीतील लोकच होते. या उपक्रमांमध्ये नंतरच्या काळात जे शामिल झाले ते नोकरी व्यवसायास जात उपयोगी पडते आणि इंग्रजी शिक्षण घेवून ज्या उच्चवर्णीय ब्राह्मण वा तत्सम जातीच्या लोकांनी ब्रिटीश राजवटीत उच्च पदावरील सरकारी वगैरे बळकावल्या, त्यांच्यावर जातवादाचा आरोप करून हल्ला करणे सोपे पडते. १९ व्या शतकात महात्मा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना जी एक क्रांतीकारी आणि जातवादाविरोधात चळवळ उभी केली, त्याचे मुळ स्वरूप जाती-जातींमध्ये सामाजिक व आर्थिक तणाव उघड करणे हेच होते. महाराष्ट्रामध्ये जातवादाविरोधातील चळवळीने भरीव कार्य केले होते, अशाच स्वरूपाची चळवळ तामिळनाडू मध्येही उभी राहिली होती.

महाराष्ट्र: सत्यशोधक समाज:-

महाराष्ट्रात म. ज्योतीबा फुले यांनी, मणुष्यप्राण्याचे महत्त्व विशिष्ट जातीत जन्म घेतल्यामुळे न ठरता, त्याच्या कार्यावरून ठरविले जाते, अशी मानवतावादी भुमिका सिद्ध व्हावी या उद्देशाने १८७३ साली पुण्यात 'सत्यशोधक समाज' या जातवादाविरोधी संस्थेची स्थापना केली. त्यांनी ब्राह्मणेत्तर समाजाने आपल्या धार्मिक विधीसाठी ब्राह्मणपुरोहीत बोलावू नयेत असे आग्रहपूर्वक प्रतिपादन केले. ब्राह्मणेत्तरांना शिक्षणाची अत्यंतिक निकड आहे हे ओळखून त्यांनी १८४८ मध्ये ब्राह्मणेत्तर मुला-मुलींसाठी शाळा काढली. त्याचप्रमाणे नोकरी व्यवसाय व स्थानिक प्रतिनिधीक संस्था यांच्यात सर्व जातींना योग्य प्रतिनिधीत्व मिळावे असा त्यांनी आग्रह धरला होता. म. फुलेंच्या कार्याने प्रभावीत होवून कोल्हापुर संस्थानाचे छ. शाहू महाराज यांनी ब्राह्मणेत्तर चळवळीची धुरा आपल्या खांद्यावर घेतली होती. १९१६ मध्ये भारतमंत्री लार्ड मॉन्टेग्यू, हिंदी लोकांना कशा स्वरूपाचे सरकार द्यावे याची चर्चा करण्यासाठी भारतात आले होते. त्यावेळी शाहू महाराजांनी मागास जातींसाठी आरक्षणाची मागणी एका निवेदनाद्वारे समक्ष भेटीत केली होती. मॉन्टेग्यू सुधारणा कायद्यात (१९१९) अस्पृश्यासहित मागासवर्गीय जातींनी विधीमंडळात प्रतिनिधीत्व देण्याची जी तरतुद करण्यात आली ती सत्यशोधक समाजाची चळवळ शाहू महाराजांनी जोरदारपणे पुढे नेली. त्यामुळेच होय, असे विधान करणे संयुक्तीक ठरेल.

१७ सप्टें १९२३ रोजी मंजूर केलेल्या मुंबई सरकारच्या शासननिर्णयामुळे शासकिय नोकऱ्यातील कनिष्ठ जागांवर ठराविक मर्यादेपर्यंत कनिष्ठ जाती व मागास जाती मधील लोकांची नियुक्ती केल्याशिवाय, अन्य शासकिय पदे भरली जावू नयेत असा सरकारी आदेश जारी करण्यात आला होता. मागास जाती-जमातीसाठी आरक्षण देण्याचे मुंबई सरकारचे धोरण हिंदूस्थातील इतर राज्यातही अनुसरले गेले. महाराष्ट्रात ब्राह्मणेत्तर चळवळीने म. फुलेंच्या नंतर आक्रमक स्वरूप धारण केले. शेटजी- भटजी च्या विरोधातील बहुजन समाजाची चळवळ म्हणून हि चळवळ १९१० नंतर अत्यंत क्रांतीकारी व लोकप्रियही ठरली. १९१० साली सत्यशोधक समाजाचे एक नेते श्री. मुकुंदराव पाटील यांना सत्यशोधक समाजाचे मुखपत्र म्हणून 'दीन मित्र' हे वृत्तपत्र तरवंडी या गावातून सुरू केले. या वृत्तपत्रामुळे ही चळवळ दक्षिण महाराष्ट्रातून विदर्भ नागपूर या भागातील ग्रामिण स्तरापर्यंत पोहचली. ग्रामिण महाराष्ट्रातील बहुजन समाजापर्यंत हि चळवळ पोहोचावी म्हणून मराठी वृत्तपत्राप्रमाणे सत्यशोधक समाजाची सर्व लेखनसंपदा मराठी भाषेतच लिहली गेली आहे. या चळवळीचा विस्तार इतका झाला की, १९१७ साली सत्यशोधक समाजाच्या वार्षिक परिषदेसमोर १४ जिल्ह्यातील ४९ शाखातून स्थानिक कामाकाजाचे अहवाल आले होते. यापैकी ३० शाखा तर २००० हून कमी लोकसंख्या असलेल्या लहानशा खेड्यात होत्या. या अहवालातून उच्चवर्णीय ब्राह्मण वर्गाने मागास जातींवर जो अन्याय-अत्याचार चालविला होता, त्याचा कडक निषेध व्यक्त झाला होता. या चळवळीत उतरलेला वर्ग बव्हंशी बड्या जमिनदारांचा असला तरी सर्व साधारण शेतकरी व जमिनदार यांचे काही समान हितसंबंध होते. विशेषतः 'महाजन' म्हणून ओळखले जाणारे ब्राह्मण जमिनदार आणि जहागिरदार यांच्या विरुद्ध 'सत्यशोधकी तमाशा' या लोकनाट्याद्वारे रान उठविले गेले होते. सातान्यातील हा 'तमाशा' गट इतका सक्रिय होता की, १९१९ मध्ये स्थानिक सत्यशोधक समाजाच्या नेत्यांनी प्रस्थापितांविरुद्ध बंडाचे निशाणच उभारले.

तामिळनाडू:-

महाराष्ट्राप्रमाणे तामिळनाडू मध्येही जातविरोधी चळवळीचे बिजारोपण २० व्या शतकाच्या प्रारंभीच झाले. दक्षिण तामिळनाडू भागातील रामनाड जिल्ह्यातील अस्पृश्य नाडार समाजाने चांगलीच प्रगती केली होती. आपल्या नाडार समाजास 'क्षत्रिय' दर्जा प्राप्त व्हावा म्हणून शैक्षणिक व सामाजिक उद्धारासाठी या समाजाने एक कल्याण निधी उभा केला होता. त्यांनी आपल्या अस्पृश्य समाजात उच्च वर्गाच्या चालीरीती, धार्मिक विधी, रुढी परंपरा स्विकारल्या होत्या. त्यांना आपल्या समाजाचे सांस्कृतीकरण करावयाचे होते. अर्थात रामनाड जिल्ह्यातील तिरुनवेल्ली गावचे, ताडीचा व्यवसाय करणारे, नाडारचे भाईबंद असलेल्या 'शानन' यांचा दर्जा मात्र पुर्वीप्रमाणेच अस्पृश्य राहीला.

जस्टीस चळवळ:-

जातवादाविरोधातील तामिळनाडूमधील राजकियदृष्ट्या महत्वाची चळवळ म्हणजे 'जस्टीस चळवळ' समजली जाते. १९१५-१६ च्या दरम्यान मद्रास येथे तामिळ वेल्लाड, मुदालियार, चेडीयार, तेलगु रेड्डी, कम्मा, व बलिजा नायडू तसेच मल्याळी नायर जातीच्या मध्यमवर्गीय जातींनी 'जस्टीस चळवळ' सुरु केली. शिक्षण, सरकारी नोकऱ्या आणि राजकिय पदे या क्षेत्रात तामिळनाडूमधील ब्राह्मण उच्चवर्णीयांचे वर्चस्व होते. जस्टीस चळवळीत सधन जमिनदार आणि श्रीमंत व्यापारी यांचा मोठा भरणा होता. त्यांना ब्राह्मणी वर्चस्वाचा हेवा वाटत होता, ब्राह्मण आपल्यावर अन्याय करीत आहेत म्हणून त्याविरुद्ध 'न्याय' मिळविण्यासाठी जस्टीस चळवळ उभारण्यात आली. १९१२ मध्ये मद्रास प्रांतात ब्राह्मणांची लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येच्या फक्त ३.२ टक्के असूनही ५५ टक्के जागा डेप्युटी कलेक्टरांच्या जागा, ७२.६ टक्के जागा मुन्सफांच्या होत्या या जागांवर ब्राह्मण होते. शिवाय शिवाय तंजावर जिल्ह्यात मोठे जमिनदार ब्राह्मण होते. जे प्रत्यक्ष शेती करीत नव्हते. परंतु त्यांनी शेतकऱ्यांवर अनेक बंधने घालून नियंत्रण लादले होते. त्याच वेळी डॉ. अंनी बेझंट यांच्या नेतृत्वात ब्राह्मणांचा मोठ्या प्रमाणावर सहभाग असलेली ' होमरुल चळवळ' सुरु झाली. ब्राह्मणांचा होमरुलवर असलेला प्रभाव जस्टीसच्या लोकांना पसंत नव्हता. ते होमरुल विरोधी झाले होते. ब्रिटीश सरकारलाही ही होमरुल चळवळ धोकादायक वाटत होती. म्हणून मद्रास शहरातील ब्रिटीश उद्योगपतींचे हितसंबंध सांभाळणाऱ्या 'मद्रास मेल' या वृत्तपत्राचे टी. अर्ल वेल्ली याने, हिंदी लोकांना देवू केलेल्या लार्ड मौन्टेग्यूच्या 'जबाबदार राज्यपद्धती' वर टिकेची झोड उठविली आणि ब्राह्मणी वर्चस्वाविरुद्ध लढा पुकारलेल्या जस्टिस चळवळीच्या नेत्यांना सहानुभुती देवून पाठींबा व्यक्त केला. जस्टिसच्या नेत्यांनी, आपल्या जातींना सरकारी नोकऱ्यात जास्त वाटा मिळेल, तसेच प्रांतिक विधीमंडळात चांगले प्रतिनिधीत्व मिळेल, या अपेक्षेवर ब्रिटीश सरकारला पाठींबा जाहीर केला. इतकेच नाही तर जस्टिस चळवळीच्या नेत्यांनी २० डिसेंबर १९१६ रोजी 'ब्राह्मणोत्तरांचा जाहिरनामा' प्रसिद्ध करून " ब्रिटीश सरकारच्या अधिकाराचे अवमुल्यन केल्यास याद राखा" अशी ब्राह्मण वर्गास व होमरुलच्या नेत्यांना जणू धमकीच दिली. वस्तुतः ब्रिटीश सरकार आणि सधन प्रतिष्ठीत गटाचे नेतृत्व करणारे जस्टिस नेते यांची मैत्री दोघांनाही लाभदायक ठरली, त्यामुळे जस्टिस चळवळीतील अनुयायांना सरकारच्या सहकार्याने जमिनदारांचे आर्थिक पाठबळ सहजपणे मिळाले. मात्र त्याच वेळी ब्राह्मणोत्तरांवर ब्राह्मण वर्गाकडून होणारा अन्यायही तितकाच खरा होता-सप्टेंबर १९१७ साली 'मद्रास प्रेसिडेन्सी असोसिएशन' या राष्ट्रीय संघटनेने ब्राह्मणोत्तरांची बाजू घेवून ब्राह्मणोत्तरांना स्वतंत्र मतदार संघ मिळावा, अशी ब्रिटीश सरकारकडे मागणी केली. माँटफर्ड सुधारणा कायदा भारतात लागू केल्यानंतर मद्रासमधील ब्राह्मणोत्तर पक्षांनी सर्व जाती-जमातींना सरकारात प्रतिनिधीत्व देण्याची जी मागणी केली होती, ती ब्रिटीश सरकारने बऱ्याच अशी पूर्ण केली. परंतु १९२४ मध्ये ब्राह्मणोत्तर पक्षाने जातवादावर आधारलेले प्रतिनिधीत्व रद्द करून जात- धर्म- वंश भेदरहित प्रतिनिधीत्व देण्याची मागणी केली. पुढे १२ वर्षांनी १९३६ ते ३७ मध्ये मद्रास प्रांतात झालेल्या प्रांतिक निवडणुकीत ब्राह्मणोत्तर पक्षाला काँग्रेसकडून दारुन पराभव पत्करावा लागला. व ब्राह्मणोत्तर पक्षांची इतिश्री झाली. याचा अर्थ ब्राह्मणोत्तर चळवळ संपुष्टात आली असे नाही, त्या ऐवजी रामास्वामी नायकर यांच्या नेतृत्वात आक्रमक, नास्तिकवादी, आर्यविरोधी, उत्तर भारत विरोधी, हिंदीविरोधी आणि ब्राह्मणविरोधी अशी 'द्रविड कझागम' नावची जातवाद विरोधी संघटना स्थापन केली. याच संघटनेचे प्रागतिक व राष्ट्रीय अशा द्रविड मुन्नेत्र कडघम मध्ये नामांतर झाले. स्वातंत्र्योत्तर काळात द्रमुकच्या

ब्राह्मणेत्तर चळवळीचे रुपांतर प्रादेशिक राजकिय पक्षात झाले. नायकर यांच्या मृत्यूनंतर द्रमुक मध्ये नेतृत्वाच्या मुद्यावरुन फुट पडली. आजचा करुनानिधीचा द्रमुक व जयललितांचा ए आय ए द्रमुक ही याच पक्षाची रुपे आहेत.

म्हैसूर संस्थान:-

मद्रासप्रमाणे म्हैसूर संस्थानातही ३.८ टक्के लोकसंख्या असलेल्या ब्राह्मणवर्ग १९१८ साली ६५ टक्के राजपत्रित अधिकाऱ्यांच्या जागांवर होता. मात्र ग्रामिण भागात वोक्कलिंग व लिंगायत समाजाचे प्राबल्य होते. लिंगायत एज्युकेशन फंड असोशिएन व वोक्कलिंग संघ या दोन ब्राह्मणेत्तरांच्या संघटना म्हैसूर संस्थानात स्थापन झाल्या. म्हैसूरच्या महाराजा कॉलेजमध्ये प्राध्यापक असलेल्या सी. आर. रेड्डी या मद्रासी ब्राह्मणेत्तराने 'प्रजा मित्र मंडळी' या नावाची पहिली राजकिय संघटना १९१७ साली स्थापन करुन ब्राह्मणेत्तर चळवळीस व्यासपिठ मिळवून दिले. परंतु ही ब्राह्मणेत्तर संघटना जातवाद विरोधी चळवळीत जाण निर्माण करु शकली नाही, फक्त तत्कालीन म्हैसूर संस्थानाच्या वोडीयार घराण्यातील राजाशी प्रत्यक्ष वैयक्तीक संपर्क ठेवून ब्राह्मणेत्तरांना काही राजकिय फायदे मिळवून देण्याचे राजकारण करण्यातच ती गुंतली होती.

त्रावणकोर संस्थान- केरळ :-

एकूण लोकसंख्येत १ टक्का असलेला नंबूद्री ब्राह्मणवर्ग, मोठी जमिनीची मालकी असणारा वर्ग असूनही शिक्षण वा नोकरीत फारसे स्थान नसलेला होता. याउलट मल्याळी नसलेला ब्राह्मण मात्र १८९१ मोठ्या प्रमाणात सरकारी नोकऱ्यात होता आणि त्यांची प्रतिष्ठाही मोठी होती. त्रावणकोर संस्थानात बहुसंख्य असलेल्या नायर समाजापेक्षा अमल्याळी ब्राह्मण जास्त प्रतिष्ठेच्या स्थानावर सरकारी नोक-यांमध्ये होता. त्रावणकोर संस्थानाचे ग्रामिण भागातील साक्षरतेचे प्रमाण बरेच चांगले होते, ही साक्षरता एझवा आणि इतर मागास जातींमध्ये ख्रिश्चन मिशनऱ्यांच्या प्रयत्नांमुळे निर्माण झाली होती. त्याचप्रमाणे उच्च जातीचे साक्षरता प्रमाण वाढविण्यासाठी संस्थानाचा दिवाण माधवराव याने बरीच खटपट केली होती. त्रावणकोरच्या शहरी विभागातील साक्षरता १९०१ मध्ये ३६ टक्के होती. ती तत्कालिन कलकत्यापेक्षाही जास्त होती. संस्थानात बहुसंख्य असलेल्या नायर समाजास असे वाटत होते की, आमल्याळी ब्राह्मणांनी आपल्यास हेतूपुरस्करपणे व्यापारी व शासकिय क्षेत्रातून वगळले आहे. त्याचप्रमाणे उत्तर त्रावणकोर संस्थानातील प्रतिष्ठीत व संपन्न सिरीयन ख्रिश्चन यांनीही नायर समाजातील एझवा जातीस बहिस्कृत केले आहे, असेही नायर समाजास वाटत होते. नायरांचे अनेक प्रश्न होते. उदा., अवाढव्य संयुक्त कुटुंब, अल्पभुधारक, महागाईने सतत त्रस्त इ. त्रावणकोर संस्थानातील पाश्चिमात्य शिक्षणामुळेही नायर समाजाची अवस्था अवघडल्यासारखी झाली होती. विशेषतः नंबूद्री ब्राह्मणांना स्वीया भेटीला जातांना उघड्या वक्षस्थळाने जाणे, किंवा त्यांच्याशी तात्पूरते संबंध ठेवणे या प्रथा नायर समाजाला अपमानास्पद वाटत होत्या. या सर्व घटकांचा एकत्रित परिणाम म्हणजे ब्राह्मणविरोधी भावना, सामाजिक सुधारणांची निकड, क्रांतीकारक पाऊल उचलण्याची गरज, या भावनांचा परिपोष होण्यास सुरुवात झाली. या भावनांचा प्रकट अविस्कार चंद्र मेननयांच्या इंदूलेखा (१८८९) या पहिल्या कादंबरीच्या रुपात दिसला. या कादंबरीत नंबूद्री ब्राह्मणांची दादागिरी आणि नायर एझवा जातीतील स्वीयांना शारीरीक प्रेमासाठी करावी लागणार गुलामगिरी दाखविण्यात आली आहे. याचवेळी नायर समाजाचे शौर्य आनंद पदमनाभन या नायकाच्या द्वारे सी. व्हि. रामन पिल्लै यांच्या 'मार्टड वर्मा' या ऐतिहासिक कादंबरीद्वारे जगासमोर आणले गेले. याच रामन पिल्लै यांचा १८९१ मध्ये 'मल्याळी मेमोरीयल' ही ब्राह्मणविरोधी संघटना स्थापन करण्यामध्ये महत्वाचा सहभाग होता. नायर जमातीच्या या संघटनेने संस्थानात ब्राह्मणांनी सरकारी नोक-यांमध्ये सिंहाचा वाटा बळकावला होता. त्या विरुद्ध माहिम उघडली होती. मल्याळी मेमोरीयल या संघटनेत ख्रिश्चन आणि एनवा जातीचे लोकही समाविष्ट होते. पुढे १९०० नंतर के. रामकृष्ण पिल्लै आणि मन्नत पदमनाभन पिल्लै या उत्साही नेतृत्वाच्या गटात मल्याळी मेमोरीयल हि नायरांची संघटना विलीन झाली. मन्नत पदमनाभन पिल्लै यांनी १९१४ मध्ये 'नायर सर्व्हिस सोसायटी' ही संस्था नायर समाजात अंतर्गत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी स्थापन केली. त्याच प्रमाणे के. रामकृष्ण पिल्लै यांनी 'स्वदेशाभिमानी' या वृत्तपत्राचे १९०६ ते १९१० या काळात संपादक म्हणून काम पाहिले. या वृत्तपत्राद्वारे त्यांनी संस्थानच्या दरबारावर कठोर टिका करुन राजकिय हक्कांची

मागणी केली तेव्हा त्यांना सरकारने त्रावणकोर संस्थानाबाहेर हद्दपार केले. रामकृष्ण पिल्लै यांचा तामिळनाडूतील जस्टीस चळवळीशी निकटचा संबंध होता. त्यांचा १९१६ साली काहीसा अकाली मृत्यू झाला. त्यापूर्वी त्यांनी 'कार्ल मार्क्स' या प्रख्यात साम्यवादी नेत्याचे मल्याळी भाषेतील पहिले चरीत्र प्रसिद्ध केले होते.

नायर समाजाप्रमाणे बहुविध उपक्रम असलेली एझवा या ताळी आणि नारळ व्यवसाय करणाऱ्या दलित जातीनेही ब्राह्मण विरोधी चळवळ आरंभिली होती. नारळ व्यवसायाला बरे दिवस आल्यानंतर एझवा जमातहीह आर्थिकदृष्ट्या सधन गट बनला. या समाजातील धार्मिक नेता श्री. नारायण गुरु ही एझवा समाजातील अत्यंत प्रभावी व्यक्ती होती. १९०२-०३ साली श्री. नारायण धर्म परीपालन योगं ही संस्था श्री. नारायण गुरु, डॉ. पलपु आणि एन. कुमार आसन यांनी स्थापन केली. या संस्थेने जानेवारी १९०५ मध्ये क्विलान येथे एक यशस्वी औद्योगिक प्रदर्शन भरविले होते. यानंतर काही काळ नायर एझवा संघर्ष उभा राहीला होता. पुढे १९२० साली टी. के. माधवन यांच्या नेतृत्वात 'धर्म परीपालन योग' या संस्थेने गांधींच्या राष्ट्रीय चळवळीशी संपर्क ठेवला होता. मात्र याच संस्थेच्या पुढल्या पिढीने कम्युनिष्ट चळवळीशी बांधीलकी पत्करली. त्रावणकोर संस्थानातील सर्व सामाजिक सुधारणेच्या चळवळी जातींच्या संघटनेतून निर्माण झाल्या होत्या. पुढील काही वर्षांत या क्रांतीकारी विचारांच्या दिशेने चालु लागल्या. त्याचाच एक अपरिहार्य परिपाक म्हणजे १९२० च्या दशकात नंबुद्री वेलफेअर असोसिएशन या संस्थेची स्थापना होय. स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या नंतर नंबद्री, नायर, एझवा आणि इतर जाती जमाती कम्युनिष्ट विचारसरणीकडे ओढल्या गेल्या आणि त्रावणकोर संस्थान कम्युनिष्ठांचा बालेकिल्ला बनला, तीच स्थिती आजही काही अंशी टिकून आहे.

उत्तर हिंदूस्थानात ब्राह्मण विरोधी चळवळी उभ्या राहील्या नाहीत याचे महत्वाचे कारण म्हणजे इतर जातीवर प्रभाव व वर्चस्व गाजविणारा एक सामाजिक गट म्हणून ब्राह्मण समाज कधीच अस्तित्वात नव्हता. या उलट जातवादी चळवळी दक्षिण भारतातच सुरु झाल्या, कारण येथील ब्राह्मण समाजाने इतर जातीवर अन्याय व अत्याचार करून अनेक प्रकारचे, आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक लाभ उठविले होते. बिहार, पंजाब, उत्तर प्रदेश, मध्य भारत इ. प्रदेशात मुख्यतः जाती जातीत संघर्ष उभे राहिले होते. आजही बिहार, उत्तर प्रदेश या राज्यात अशा संघर्षाची प्रखरता कमी झाली आहे. असे म्हणता येत नाही.

महात्मा जोतीराव गोविंदराव फुले, (१८२७ – २८ नोव्हेंबर १८९०).

महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांच्या पहिल्या पिढीतील श्रेष्ठ समाजसुधारक आणि विशेषतः समाजातील श्रमजीवी वर्गाच्या शोषणाची व सामाजिक दास्याची मीमांसा करणारा क्रांतिकारक विचारवंत. सावता माळी समाजातील गोविंदराव शेटिबा फुले आणि चिमणाबाई या दांपत्याचे जोतीराव हे दुसरे अपत्य. मूळचे गोन्हे हे उपनाव बदलून फुलांच्या धंद्यामुळे फुले हे नाव पडले. जोतीरावांच्या लहानपणीच त्यांच्या आईचे निधन झाले. त्यांच्या पालनपोषणाचा सर्व भार वडिलांवरच पडला. जोतीरावांना इंग्रजी शिक्षणाचा वेध लागला होता. त्यात अनेक अडचणी आल्या, तरी शालान्त परीक्षेइतके इंग्रजी शिक्षण त्यांनी पुरे केले. इंग्रजीतील उच्च दर्जाचे ग्रंथ समजण्याची पात्रता तसेच इंग्रजीत लेखन करण्याची क्षमताही त्यांनी प्राप्त करून घेतली. बौद्धिक शिक्षणाबरोबरच शरीरशिक्षणही घेतले. लहूजीबुवा मांग यांच्यापाशी दांडपट्टा शिकले, मल्लविद्या संपादन केली. शिक्षण पुरे केल्यावर १८४० मध्ये जोतीरावांचा विवाह सातारा जिल्ह्यातील शिरवळपासून ५ किमी.वर असलेल्या नायगाव येथील खंडोजी नेवसे पाटील यांची कन्या सावित्री हिच्याशी झाला. सावित्रीबाईंचे शिक्षण जोतीरावांनीच पुरे केले. त्या स्वयंस्फूर्तीने जोतीरावांच्या समाजसुधारणेच्या आणि लोकशिक्षणाच्या कार्यात जन्मभर सहभागी झाल्या. शालेय शिक्षण चालू असताना जोतीरावांनी अनेक मित्र मिळविले. सदाशिव बल्लाळ गोवंडे, सखाराम यशवंत परांजपे, मोरोपंत विठ्ठल वाळवेकर इ. मित्र शेवटपर्यंत जोतीरावांना सामाजिक सुधारणेच्या चळवळीतही सहकारी म्हणून चिकटून राहिले. जगाचा, पश्चिमी देशांचा व विशेषतः भारताचा प्राचीन, अर्वाचीन इतिहास त्यांनी इंग्रजीमधून वाचला आणि सखोलपणे त्यावर मनन केले. अमेरिकन राज्यक्रांतीच्या इतिहासाची त्यांच्या मनावर खोल छाप पडली. द राइट्स ऑफ मॅन (१७९१-९२) या टॉमस पेन (१७३७-१८०९) याच्या ग्रंथाची त्यांनी अनेक पारायणे केली मानवी समतेचा आणि स्वातंत्र्याचा ध्येयवाद आत्मसात केला. या तत्त्वांच्या आधारे

ते भारतीय समाजाचे, विशेषतः हिंदू समाजाचे, उत्कृष्ट चिंतन करू शकले. संस्कृत ग्रंथही त्यांनी वाचले. वेद, स्मृती, पुराणे यांच्यातील कथांचा अभ्यास केला. अश्वघोषाच्या नावावर प्रसिद्ध असलेले वज्रसूची हे उपनिषद त्यांना फार आवडले. त्यात अनेक ब्राह्मण ऋषिमुनींचे कूळ हे ब्राह्मण नव्हते असे सांगितले आहे. जातिभेद हा खोटा आहे, हे तत्त्व स्पष्ट रीतीने मांडले आहे. कबीराच्या बीजक ग्रंथातील 'विप्रमति' या प्रकरणाचा त्यांच्या विचारसरणीवर प्रभाव पडला. त्यांनी एका ठिकाणी स्वतःचा 'कबीर साधूच्या पंथाचा' असा निर्देश केला आहे. अशा चिंतन मननाने त्यांची भारतीय समाजक्रांतीची विचारसरणी तयार झाली. जगातील क्रांतिकारकांच्या नेत्यांमध्ये शोषित समाजातून पुढे आलेले यांच्यासारखे नेते फार थोडे, कार्ल मार्क्स, लेनिन इ. मध्यमवर्गीय नेते कामगारक्रांतीचे पुरस्कर्ते झाले. फुले, आंबेडकर हे शोषित समाजातून निर्माण झाले. हे त्यांचे वैशिष्ट्य होय.

जोतीरावांनी आपल्या विचारांचा एक सुबोध व सुंदर, सूत्रबद्ध सारांश सांगितला आहे – “विद्येविना मति गेली मतीविना नीति गेली नीतीविना गति गेली! गतीविना वित्त गेले वित्ताविना शूद्र खचले इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.” त्यांनी हा निष्कर्ष शेतकऱ्यांचा आसूड (१८८३) मध्ये प्रारंभी सांगितला आहे. त्यांच्या सगळ्या सत्यशोधक चळवळीचा भावार्थ यात आला आहे. प्रचलित हिंदू धर्मसंस्था, त्यावर आधारलेली हिंदूंची समाजरचना व ब्रिटिशांची शासनसंस्था व सर्वांचा समुचित परिणाम म्हणजे शूद्र शेतकऱ्यांचे आणि दलितांचे सध्या दिसणारे अपार दैन्य होय या दैन्यावस्थेतून बाहेर पडण्याकरिता त्यांनी लोकशिक्षण हाच मुख्य उपाय होय, असे ठरविले. अज्ञानग्रस्त शूद्र, अतिशूद्र जसे ब्राह्मणादी वरिष्ठ वर्गाच्या दास्यात खितपत पडले आहेत त्याचप्रमाणे स्त्री जातदेखील पुरुष वर्गाच्या दास्यात युगानुयुगे सापडली आहे हे लक्षात घेऊन जोतीरावांनी मुलींसाठी एक शाळा स्थापन केली (१८४८). त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई यांनी याच शाळेत अध्यापनाचे कार्य सुरू केले. ब्राह्मण समाजासह सर्वच समाज स्त्री शिक्षणाच्या विरोधी होता. जातिभेदाची आणि पवित्र रूढींची बंधने अंधश्रद्धेने पाळीत होता. त्यास फार थोडे अपवाद होते. सुधारकांना स्वतःचे कुटुंब, स्वतःची जात-जमात आणि एकंदरीत सर्व समाज विरोध करीत आणि वाळीत टाकीत. जातिबहिष्काराचे असहाय असे दडपण क्रियावान सुधारकांना सोसावे लागले जिवलग नातेवाईकांचा विरोध होत असे. उदा., जोतीरावांचे वडील गोविंदराव यांनी मुलगा व सून यांना घराबाहेर काढले आणि खुद्द माळी समाजाने नाना प्रकारे अवहेलना चालू केली. या सर्व प्रतिकूल परिस्थितीला धैर्याने तोंड देऊन जोतीराव व सावित्रीबाई यांची समाजसुधारणेच्या क्षेत्रात आगेकूच सुरूच राहिली. नंतर रास्ता पेठेत व वेताळ पेठेत आणखी दोन शाळा काढल्या (१८५१). अस्पृश्यांसाठी शाळा काढली. या त्यांच्या प्रयत्नांना तत्कालीन मोठमोठ्या विचारवंत समाजसुधारकांचा आणि राज्यकर्त्यांचाही पाठिंबा मिळत राहिला. १८५२ मध्ये सरकारी विद्या खात्याकडून मेजर कॅंडी यांच्या अध्यक्षतेखाली जोतीरावांच्या शिक्षणकार्याबद्दल त्यांचा जाहीर सत्कार करण्यात आला.

त्यावेळचे सर्वच भारतीय समाजसुधारक हे स्त्रियांची दास्यातून आणि दुःस्थितीतून सोडवणूक करण्याकरता प्रयत्नशील झाले होते. हिंदूंच्या उच्च जातींमध्ये विधवाविवाह निषिद्ध मानला होता. बालपणी आणि वारंवार उद्भवणाऱ्या प्राणघातक सार्थीच्या रोगांमुळे पतिनिधन होऊन तरुणपणीच वैधव्य आलेल्यांची संख्या मोठी होती. केशवपन केल्याशिवाय विधवा ही अपवित्र मानली जात होती. समाजाची आणि कुटुंबाची त्यांच्यावर करडी नजर असे. बाल व तरुण विधवांचा प्रश्न सोडविण्याकरिता पुनर्विवाहाची चळवळ सुधारकांनी सुरू केली. या चळवळीला जोतीरावांचा पूर्ण सक्रिय पाठिंबा होता. तारुण्यकाली स्वाभाविकपणे वासनेला बळी पडलेल्या विधवांची फार विटंबना होत होती. गर्भपाताचे प्रयत्न होत, जन्मलेल्या बालकांची हत्याही होई. त्यांना संरक्षण देण्यासाठी फुल्यांनी बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना केली (१८६३). या गृहात अशा स्त्रियांच्या बाळंतपणाचीही सोय केली होती. जोतीरावांनी पुढे जो यशवंत नावाचा मुलगा दत्तक म्हणून घेतला तो काशीबाई नावाच्या ब्राह्मण विधवेचा मुलगा होता. विधवांच्या केशवपनाची चाल बंद व्हावी म्हणून त्यांनी चळवळ उभी केली व त्याकरता न्हाव्यांचा संपही घडवून आणला.

अस्पृश्य व दलितांच्या प्रश्नालाही त्यांनी तितक्याच मनस्वीपणेचालना दिली. अस्पृश्यांच्या पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न ही एक अत्यंत गंभीर अशी कायमची समस्या लक्षात घेऊन आपल्या वाड्यातील पाण्याचा हौद त्यांनी अस्पृश्यांसाठी खुला केला.

महाराष्ट्रातील तत्कालीन भिन्न मतांच्या व विचारसरणींच्या समाजसुधारकांच्या विविध कार्यक्रमांमध्ये जोतीरावांचा सहभाग नेहमीच असे. उदा., आर्य समाजाचे संस्थापक स्वामी दयानंद सरस्वती (१८२४-८३) यांची पुणे येथे महादेव गोविंद रानडे (१८४२-१९१०) प्रभृती सुधारकांनी मिरवणूक काढली. त्याचे पुढारीपण जोतीरावांनी केले. उलट जीर्ण मतवादी रूढीनिष्ठांनी या मिरवणुकीची थड्डा व विडंबन करण्याकरिता गर्दभानंदांची दिंडी सुरू केली (१८७५).

फुले हे १८७६-८२ या कालावधीत पुणे नगरपालिकेचे सदस्य होते. समाजाच्या मौलिक परिवर्तनाकरिता समाजरचनेतील धर्मभेदमूलक विद्वेष, जातिभेदमूलक उच्च-नीच भाव, स्त्रीदास्य, हिंदू धर्मसंस्थेतील मूर्तिपूजा, संस्कृत भाषेतील कर्मकांड इ. गोष्टींचे उच्चाटन करून समताप्रधान समाज निर्माण करण्याकरिता व अंधश्रद्धेचे निर्मूलन करून वैचारिक क्रांती करण्याकरिता सत्यशोधक समाजाची स्थापना १८७३ मध्ये फुले यांनी केली. या सत्यशोधक समाजाचे सर्व धर्मांचे व जातींचे नागरिक सदस्य व्हावेत, अशी योजना केली होती. फुले यांनी मौलिक आणि प्रासंगिक असे दोन्ही प्रकारचे लेखन करून पुस्तके आणि पुस्तिका प्रसिद्ध केल्या. त्यावेळच्या महाराष्ट्राच्या ग्रामीण व नागरी अशा दोन्ही प्रकारच्या सामाजिक जीवनात ब्राह्मणांचे धार्मिक आणि प्रशासकीय वर्चस्व होते. धार्मिक आणि प्रशासकीय वर्चस्वाच्या मार्गाने बहुजन समाजाची पिळवणूक चालली होती. परंपरागत हिंदू धर्माच्या चौकटीच्या पकडीत सर्व समाज सापडला होता. या हिंदू धर्माच्या पारलौकिक विचारसरणीचा प्रवर्तक व समर्थक वर्ग म्हणजे ब्राह्मण वर्ग होय. बहुजन समाजावर ब्राह्मणांनी लादलेली ही मानसिक गुलामगिरी स्पष्ट करण्याकरिता ब्राह्मणांचे कसब (१८६९), गुलामगिरी (१८७३), सत्सार (अंक १ व २, १८८५) इ. निबंध लिहिले. या निबंधांमधून पुराणातील अवतारांच्या कथांचा ऐतिहासिक दृष्टीने उलगडा करण्याचा प्रयत्न केला आहे. आर्य ब्राह्मण हे मूळचे इराणचे, त्यांनी भारत जिंकला आणि येथल्या तथाकथित शूद्रातिशूद्र शूर जमातींना जिंकून त्यांना धार्मिक कर्मकांडाच्या जाळ्यात अडकवून त्यांचे सामाजिक व आर्थिक शोषण केले व ते आतापर्यंत चालू राहिले, असा भावार्थ काढला आहे. श्रमिक बहुजन समाजाच्या आर्थिक अवनतीचे उत्कृष्ट चित्र शेतकऱ्यांचा आसूड या विस्तृत निबंधामध्ये फुले यांनी रेखाटले आहे. ही शेतीच्या आर्थिक दुरवस्थेची समस्या अजूनही स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ३२ वर्षे होऊन गेली तरी सुटलेली नाही. या निबंधामध्ये भारतीय ग्रामोद्योग किंवा कुटिरोद्योग ब्रिटिश साम्राज्यशाहीच्या आर्थिक धोरणाने कसे ढासळले आहेत, याचेही हृदयविदारक वर्णन केलेले आहे. शेतीचा धंदा आधुनिक तंत्रविज्ञानावर उभारावा आणि ग्रामीण उद्योगांना आधुनिक तंत्रविद्येचा आधार द्यावा, अशी उपाययोजना फुले यांनी या निबंधात सुचविली आहे. सुमारे १०० वर्षांपूर्वी लिहिलेला हा विचार आजच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेलाही बऱ्याच प्रमाणात लागू पडतो, ही गोष्ट ध्यानात घेण्यासारखी आहे.

सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक या निबंधात (मृत्यूनंतर प्रसिद्ध, १८९१) फुले यांनी आपल्या समग्र विचारांचे सार असलेल्या विश्वकुटुंबवादाची सुसंगत मांडणी केली आहे. हा निबंध लिहीत असताना त्यांना पक्षाघात झाला होता. अशा विकलांग अवस्थेत त्यांनी हा निबंध लिहून पुरा केला. यात स्वातंत्र्य, समता व बंधुभाव या मुलभूत मानवी मूल्यांच्या आधारावर समाजरचना कशी असावी, हे सांगितले आहे. ज्या तत्त्वांच्या आधारावर अमेरिकन राज्यक्रांती व फ्रेंच राज्यक्रांती झाली तीच तत्त्वे या पुस्तकात भारतीय समाजरचनेच्या संदर्भात मांडली आहेत. यात सांगितलेला सत्यधर्म हा 'यूटोपिया'च होय. जगातल्या मोठमोठ्या सामाजिक व राजकीय क्रांत्या यूटोपियन ध्येयवादाने प्रेरित झालेल्या दिसतात. फुले म्हणतात-“स्त्री अथवा पुरुष जे एकंदर सर्व गावच्या, प्रांताच्या, देशाच्या व खंडाच्या संबंधाने अथवा कोणत्याही धर्मातील मताच्या संबंधाने कोणत्याच प्रकारची आवड निवड न करणारे, या सर्व स्त्री पुरुषांनी या भूगोलावर आपले एक कुटुंब समजून एकमताने, एकजुटीने एकमेकांशी सत्य वर्तन करून वागावे. इतकेच काय, एकाच घरात

बौद्ध धर्मी बायको, ख्रिस्त धर्मी नवरा, इस्लाम धर्मी कन्या व सार्वजनिक सत्यधर्मी पुत्र यांना प्रेमाने नांदायला लावील तोच खरा धर्म.” यात आर्थिक समता सूचित केली आहे आणि सर्वधर्मी समभाव स्वच्छ रीतीने मांडलेला आहे.

फुले यांनी अखंडादि काव्यरचना (१८६९) केली आहे आणि काही काव्यरचना सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तकामध्येही अखेरीस घातली आहे. यात निर्मात्याने केलेल्या विश्वरचनेबद्दल जिद्दाळा प्रकट झाला आहे. शब्दकळा रसाळ आहे.

जोतीराव फुले यांना त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई (१८३१-१९७) यांनी अनन्यभावाने आयुष्यभर सहकार्य दिले. स्त्रीमुक्तिआंदोलनाची महाराष्ट्रातील पहिली अग्रणी म्हणून महाराष्ट्राचा आधुनिक इतिहास त्यांची दखल जरूर घेईल. जोतीरावांची सगळी विचारसरणी त्यांनी आत्मसात केली होती, जोतीरावांच्या निधनानंतरही सत्यशोधक समाजाच्या आंदोलनाची धुरा त्यांनी वाहिली. त्यांनी काव्यरचनाही केली आहे. काव्यफुले (१८५४), मातुश्री सावित्रीबाई भाषणे व गाणी (१८९१), बावनकशी सुबोधरत्नाकर (१८९२), जोतिबांची भाषणे (१ ते ४-संपा.) इ. त्याचे उपलब्ध साहित्य आहे.

जोतीरावांचे इतर वाङ्मय पुढीलप्रमाणे आहे : छत्रपति शिवाजी राजे भोसले यांचा पवाडा (१८६९), हंटर-शिक्षण आयोगापुढे सादर केलेले निवेदन (मूळ इंग्रजी-१८८२), इशारा (१८८५).

महात्मा गांधी.: (२ ऑक्टोबर १८६९—३० जानेवारी १९४८).

मोहनदास करमचंद गांधी यांचा जन्म गुजरातमधील पोरबंदर येथे एका सुसंस्कृत व प्रतिष्ठित कुटुंबात झाला. गांधी हे वैष्णव वाणी. गांधींचे आजोबा उत्तमचंद यांना पोरबंदर संस्थानची दिवाणगिरी मिळाली होती. गांधींचे वडील करमचंद हे प्रथम पोरबंदर संस्थानचे व नंतर राजकोट संस्थानचे दिवाण होते. आई पुतळीबाई व वडील हे दोघेही शीलसंपन्न व धर्मनिष्ठ होते. ते नियमाने धार्मिक ग्रंथांचे पठन करीत व आपल्या मुलाबाळांना धार्मिक कथा सांगून सदाचरणाचे महत्त्व त्यांच्या मनावर बिंबवीत. त्या वेळी धार्मिक नाट्यप्रयोग फार होत असत ते पाहण्यात आणि श्रुव, प्रल्हाद, हरिश्चंद्र यांच्या कथा ऐकण्यात मोहनदास बाळपणी सातआठ वर्षांचे असताना रंगून जात. हरिश्चंद्राच्या अद्भुतरम्य कथेचे त्यांना वेडच लागले होते. हरिश्चंद्र नाटक त्यांनी वारंवार पाहिले. अहिंसात्मक सत्याग्रहाला आवश्यक निष्ठेची मनोभूमिका लहानपणीच तयार झाली.

कस्तुरबा आणि मोहनदास यांचे वय सारखेच होते. या दोघांचा विवाह वयाच्या तेराव्या वर्षी झाला. ही विद्यार्थी दशा होती. घरचे वातावरण शीलसंपन्नाचे असले, तरी बाहेरचे सवंगडी आणि मित्र निरनिराळ्या कौटुंबिक परिस्थितीत होते. त्यांनी मांसाहार, धुम्रपान, वेश्यागमन इ. गोष्टींचे प्रलोभन मोहनदासांना दाखविण्याचा प्रयत्न केला. ते त्यात काही काळ फसलेही. परंतु तीव्र पश्चात्ताप होऊन ते त्यातून लवकरच बाहेर पडले. १८८७ साली ते मॅट्रिकच्या परीक्षेत उत्तीर्ण झाले.

१८८५ मध्येच करमचंद यांचे निधन झाले. बेचरजी स्वामी यांनी पुतळीबाईंना सांगितले, की मोहनदासाला उच्च वैद्यकीय शिक्षणाकरिता इंग्लंडला पाठवावे. परंतु वैद्याला मृत शरीराला स्पर्श करावा लागतो हे बरे नव्हे, म्हणून बॅरिस्टर होण्याकरिता इंग्लंडला पाठवावे असे वडील बंधूंनी ठरविले. मोहनदासांना ही कल्पना फार आवडली. आई या धाकट्याला परदेशी पाठविण्यास नाखूष होती. परंतु मोहनदासांचा आग्रह पाहून तिने त्यांना मद्य, मांस व परस्त्री वर्ज्य करण्याची शपथ घ्यावयास लावली आणि ते १८८८ मध्ये इंग्लंडला गेले. या वेळी कस्तुरबाई गरोदर होत्या. अठराव्या वर्षीच हिरालालचा जन्म झाला. रामदास व देवदास नंतर काही वर्षांच्या अंतराने झाले. इंग्लंडमध्ये असताना गांधींनी शाकाहारी मंडळ स्थापन केले. वडिलांच्याच पायापाशी बसून हिंदू, मुसलमान, ख्रिस्ती मित्रांच्या संवादांमध्ये अनेक धर्माच्या तत्त्वांचे जे विचार त्यांनी वारंवार ऐकले, ते इंग्लंडमध्ये गीता, बुद्धचरित्र व बायबल यांच्या वाचनाने अधिक दृढ झाले.

ते १० जून १८९१ रोजी बॅरिस्टर झाले. तत्पूर्वी लंडनची मॅट्रिक परीक्षाही ते उत्तीर्ण झालेच होते. स्वदेशी परतले. मातेचे निधन झाले होते, ही गोष्ट त्यांना परतल्यावर कळली. वडीलभावाने परदेशगमनाबद्दल त्यांच्याकडून प्रायश्चित्त घेविले.

आफ्रिकेतील सत्याग्रहसंग्रामाचे प्रथम पर्व : भारतात आल्यावर त्यांनी मुंबई येथे वकिली सुरू केली पण जम बसेना. या वेळी इंग्रजी पद्धतीचा पोषाख ते करीत होते. पोरबंदराच्या एका मुसलमान व्यापाऱ्याने दक्षिण आफ्रिकेतील कज्जासाठी गांधींची गाठ घेतली व एका वर्षाच्या कराराने, १८९३ च्या एप्रिलमध्ये दक्षिण आफ्रिकेत नेले. दरबानचा लक्षाधीश व्यापारी दादा अब्दुल्ला याने प्रिटोरिया येथील व्यापारी तय्यबजी यावर ४०,००० पौडांची फिर्दाद केली होती. गांधींनी त्या दोघांचे मन वळवून कज्जाचा निकाल सामोपचाराने करवून घेतला. आफ्रिकेत सु. २० वर्षे गांधी राहिले. वकिलीचा अनुभव घेतला. दोन्ही पक्षांच्या अंतःकरणात शिरून व समजूत घालून, कज्जाचा निकाल करणे यात गांधी तरबेज झाले. दक्षिण आफ्रिकेत असताना तेथील बिनगोऱ्या जमातींवरील विशेषतः हिंदी लोकांवरील, त्याचप्रमाणे तेथील मजुरांवरील होणाऱ्या गोऱ्या सत्ताधऱ्यांच्या जुलमांविरुद्ध आपल्या सत्याग्रहाचा किंवा निःशस्त्र प्रतिकाराचा दीर्घकालपर्यंत प्रयोग करण्याची संधी त्यांनी साधली. तेथील हिंदू, मुसलमान, ख्रिस्ती इ. जमातींची व दलित जनांची अंतःकरणे काबीज केली. अनेक यूरोपीय मित्रही मिळविले.

दक्षिण आफ्रिकेत प्रसिद्ध तत्त्वज्ञ, सेनापती व सत्ताधारी जनरल स्मट्स यांच्याशीच गांधींनी अनेक वेळा सत्याग्रही संग्राम केला. त्या वेळी नाताळ, ट्रान्सवाल व ऑरेंज फ्री स्टेट या तीन स्वतंत्र राज्यांत हिंदी लोकांची स्थिती अस्पृश्यांपेक्षाही वाईट होती. हिंदू मजूर मुदतीच्या कराराने तेथे मोठ्या संख्येने नेले जात होते. हिंदी व्यापारीही तेथे व्यापाराकरिता वस्ती करून राहिले होते. सर्वच बिनगोऱ्या लोकांना निग्रोप्रमाणेच वागवीत असत सर्वांनाच कुली म्हणत. गोऱ्या वस्तीत राहण्याचा त्यांना प्रतिबंध होता. वर्णद्वेषाचे थैमान सुरू होते. वर्णभेदावर आधारलेले अनेक प्रकारचे जुलमी कर लादले होते. वर्णद्वेषावर आधारलेले नियम मोडले, तर गोरे लोक व पोलीस मारहाण करीत बुटाने तुडवीत.

गांधींनी स्वतः अनेक वेळा असा अपमान व मारहाण सोसली. हिंदू लोकांच्या काही सवलती काढून घेणारे अपमानकारक बिल तेथील विधिमंडळात १८९४ मध्ये आले. गांधी त्या वेळी आफ्रिका सोडून स्वदेशी परतणार होते. परंतु आयत्या वेळी परत येण्याचा बेत रहित करून तेथेच राहून लढा देण्याचा संकल्प त्यांनी सोडला. नाताळ इंडियन काँग्रेस नावाची संस्था त्याकरिता स्थापन केली. सार्वजनिक फंडातील पैसा न घेता वकिली सुरू करून अगदी साधी राहणी अवलंबिली. इंडियन ओपिनियन हे वृत्तपत्र सुरू केले. सार्वजनिक फंड आंदोलनाकरिता गोळा होत असे त्याचा पूर्ण चोख हिशोब प्रतिमास सादर करण्याची प्रथा ठेवली. मजुरांवर तेथे राहण्याबद्दल जादा कर देण्याचे विधेयक विधिमंडळापुढे मान्य झाले होते. याविरुद्ध त्यांनी मोठी चळवळ केली. गोरे लोक त्यामुळे त्यांच्यावर खूप चवताळले होते. याच सुमारास १८९६ च्या जून महिन्यात गांधी भारतीयांना तेथील परिस्थिती समजावून सांगण्याकरिता तात्पुरते भारतास परतले. काही महिने भारतात राहून येथील वृत्तपत्रांत तेथील परिस्थितीबद्दल हृदयविदारक हकीकती त्यांनी प्रसिद्ध केल्या व दक्षिण आफ्रिकेत ते पुन्हा गेले. याच सुमारास बोअर युद्ध सुरू झाले. त्यात गांधीजींनी हिंदी लोकांचे शुश्रूषा पथक तयार करून दोन्ही बाजूंच्या गोऱ्या जखमी सैनिकांची सेवा केली. बोअर युद्धानंतर गांधींनी भारताला भेट दिली. १९०३ साली गांधी आफ्रिकेस पुन्हा परत गेले. तेथील दडपशाहीच्या कायद्याविरुद्ध त्यांनी सत्याग्रहाची चळवळ उभारली. त्यात कस्तुरबांसह अनेक स्त्रियांनीही भाग घेतला आणि कारावास भोगला. काळ्या कायद्याविरुद्ध कायदेभंगाच्या चळवळीला १९०७ मध्ये उग्र रूप आले. १९०८ मध्ये शेकडो हिंदी लोकांना कारावासाच्या शिक्षा झाल्या. गांधींनाही सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. या सत्याग्रहाचे पडसाद आफ्रिकेप्रमाणेच इंग्लंड व हिंदुस्थान येथेही उमटले. १९१२ साली गोपाळकृष्ण गोखले हे जनरल स्मट्सने काळा कायदा रद्द करावा, म्हणून आफ्रिकेत गेले. तेव्हापासून गांधी व गोखले यांचा स्नेह जमला. गोखले यांस गांधींनी आपले राजकीय गुरू म्हणून अत्यंत पूज्य मानले. १८ डिसेंबर १९१३ रोजी गांधींना स्मट्सने बंधमुक्त केले व २१ जानेवारी १९१४ रोजी वर्णद्वेषाच्या कायद्याच्या बाबतीत गांधी व स्मट्स यांच्यात तडजोड झाली.

आफ्रिकेतील त्यांच्या वीस वर्षांच्या वास्तव्यात त्यांनी रस्किनचे अनटू थिस लास्ट, टॉलस्टायचे किंगडम ऑफ गॉड व थोरोचे निबंध वाचले. रस्किनच्या पुस्तकाचे त्यांनी सर्वोदय म्हणून गुजरातीत भाषांतर केले. दरबान शहराजवळ सु. चाळीस हे. जमीन खरेदी करून फिनिक्स आश्रम स्थापन केला. तेथूनच ते इंडियन ओपिनियन हे साप्ताहिक छापून प्रसिद्ध करू लागले. गांधी स्वतः शेतकाम करीत, छापखान्यात यंत्रेही फिरवीत. नंतर त्यांनी जोर्होसबर्गजवळ सु. ४४० हे. जागेत टॉलस्टाय फार्म स्थापिला. १९१३ मधील सत्याग्रह आंदोलनाची छावणी येथेच पडली होती. तत्पूर्वी त्यांनी १९०८ साली लंडनहून दक्षिण आफ्रिकेस परत जात असताना हिंद स्वराज्य हे पुस्तक प्रश्नोत्तररूपाने लिहून प्रसिद्ध केले. या पुस्तकात यांत्रिक उद्योगाने मानवाचा न्हास होत आहे, हा विचार त्यांनी मांडला.

भारतातील सार्वजनिक जीवन :

गांधी दक्षिण आफ्रिकेला कायमचा रामराम ठोकून इंग्लंडमार्गे ९ जानेवारी १९१५ रोजी मुंबईस परत आले. नामदार गोखले यांनी, भारतात गेल्यावर एक वर्षपर्यंत सार्वजनिक चळवळीत न पडता केवळ तटस्थपणे परिस्थिती समजावून घ्या, असे त्यांना बजावून सांगितले होते. मुंबई, मद्रास इ. शहरांमध्ये त्यांच्या सत्काराच्या सभा झाल्या. गांधींनी हरद्वारचे गुरुकुल व शांतिनिकेतन यांस भेटी दिल्या. हरद्वार येथे कांगडी गुरुकुलाचे आचार्य श्रद्धानंद यांची गाठ पडली. त्यांनीच प्रथम गांधींचा महात्मा म्हणून निर्देश करून गौरव केला. अहमदाबाद येथे साबरमती तीरावर २५ मे १९१५ रोजी सत्याग्रहाश्रम स्थापन केला. आश्रमात राहणाऱ्या एका अस्पृश्यामुळे अहमदाबाद येथील व्यापाऱ्यांनी आश्रमास देणग्या देण्याचे बंद केले. आश्रम बंद पडण्याची वेळ आली. परंतु गांधींनी अस्पृश्यांना आश्रमात ठेवण्याचा आग्रह चालू ठेवला. हळूहळू पुन्हा अनुदान मिळू लागले व आश्रम स्थिरावला. विनोबा भावे, काकासाहेब कालेलकर, संगीतज्ञ खरे गुरूजी, गोपाळराव काळे, महादेवभाई देसाई, जे. बी. कृपलानी, किशोरलाल मश्नुवाला, प्यारेलाल इ. गांधींचे अनुयायी आश्रमी बनले. हा सत्याग्रहाश्रम तेव्हापासून हळूहळू भारताच्या राजकीय स्वातंत्र्याच्या आंदोलनाचे मुख्य केंद्र बनला.

हिंदू विश्वविद्यालयाचा स्थापना समारंभ ४ फेब्रुवारी १९१६ रोजी झाला त्या सभेत व्हाइसरॉय लॉर्ड हर्डिंग, अॅनी बेझंट, हिंदी महाराजे, त्यांच्या राण्या, उच्चपदस्थ अधिकारी व अनेक पुढारी उपस्थित होते. या सभेत गांधींनी भाषण केले. ते म्हणाले, 'कालच्या चर्चेमध्ये भारताच्या गरिबीबद्दल मुक्त कंठाने भाषणे झाली. पॅरिसच्या जवाहिऱ्यालाही दिपवून टाकणाऱ्या जडजवाहिरांनी मंडित राजेमंडळी येथे बसलेली आहेत. भारताची गरिबी नष्ट करावयाची तर अगोदर, डोळे दिपविणारे जडजवाहिर राजेमहाराजांपाशी आहेत, तेच काढून घेऊन याचा भारताच्या जनतेकरिता निधी निर्माण करावा. हे सर्व धन गरीब शेतकऱ्यांच्या श्रमातून निर्माण झाले आहे. शेतकऱ्याची मुक्ती शेतकरीच करू शकेल. वकील, डॉक्टर, जमीनदार हे करू शकणार नाहीत'. अशा अर्थाचे भाषण चालू असताना अॅनी बेझंट यांनी गांधींना हटकले व भाषण बंद करण्यास सांगितले. गांधी थांबले नाहीत. बेझंटनी ती सभा रागावून बरखास्त केली.

गांधींनी १९१७ मध्ये शेतकऱ्यांच्या व्यथा जाणून घेण्यासाठी बिहारमधील चंपारण्यास भेट दिली. त्या परिसरात गोऱ्या लोकांचे उसाचे व निळीचे मळे होते व तेथील हिंदी शेतकरी त्यांची कुळे होती. हे मळेवाले शेतकऱ्यांना छळीत, लुबाडीत, मारीत व त्यांची आर्थिक पिळवणूक करीत. ब्रिटिश सरकारने गांधींना चंपारण्य सोडून जाण्याचा हुकूम दिला. तो गांधींनी मानला नाही. या वेळी राजेंद्रप्रसाद, ब्रिजकिशोर, मझरूल हक इत्यादींचा परिचय झाला. चंपारण्य जिल्ह्यातील ८५० खेड्यांतील सु. ८,००० शेतकऱ्यांच्या तक्रारी गांधींनी लिहून घेतल्या. १३ जून १९१७ रोजी सरकारला चौकशी समिती नेमावी लागली. समितीच्या शिफारशीप्रमाणे सरकारने शेतकऱ्यांकडून खंड कमी घेतला जाईल, वेढबिगार रद्द होईल व इतर जुलमी प्रकार होणार नाहीत, असे १८ ऑक्टोबर रोजी जाहीर केले.

चंपारण्य सत्याग्रहामुळे गांधींजींचे भारतीय नेतृत्व चमकू लागले. त्यानंतर अहमदाबादच्या मजुरांच्या तुटपुंज्या पगाराचा प्रश्न उत्पन्न झाला. युद्धजन्य महागाई शिगेस पोहोचली होती. मजुरांचा सत्तर टक्के बोनस गिरणीवाल्यांनी रद्द करण्याचे जाहीर केले. सु. ८०,००० मजुरांनी सत्याग्रह करण्याचा बेत केला. बावीस दिवस संप चालला. गांधींनी मजुरांचा संप टिकविण्यासाठी उपोषण केले. तीन दिवसांत यश आले. मालकांनी ३५% पगारवाढ मान्य केली. असे तंटे

पुन्हा होऊ नयेत म्हणून मजूर-महाजन नावाची संस्था स्थापन झाली. मजुरांप्रमाणे शेतकऱ्यांचाही प्रश्न याच साली उत्पन्न झाला. खेडा जिल्ह्यात भयंकर दुष्काळ पडला तरी सरकार, चार आणेच पीक येऊन देखील, शेतसारा वसूल करू लागले. गांधींनी करबंदीची चळवळ हाती घेतली. ही चळवळ पसरू लागली, म्हणून सरकार नमले व शेतसारा माफ झाला.

पहिल्या जागतिक युद्धात भारतीयांनी मित्र राष्ट्रांना मदत करावी, म्हणून १९१७ साली व्हाइसरॉय लॉर्ड चेम्सफर्ड याने भारतीयांची परिषद बोलाविली. त्या परिषदेत गांधींनी हिंदीमध्ये भाषण करून सैन्यभरतीला पाठिंबा दिला. या बाबतीत लोकमान्य टिळकांचे असे म्हणणे होते, की भारतीयांना स्वराज्याच्या अधिकारांचे आश्वासन मिळाले, तरच सैन्यभरतीला पाठिंबा द्यावा. गांधींनी बिनशर्तच पाठिंबा दिला. दक्षिण आफ्रिकेतील चळवळीपासून गांधींचा व दीनबंधू सी. एफ. अँड्रुज या ख्रिस्ती धर्मप्रचारकाचा स्नेहजमला होता. ब्रिटिश सरकारचे भारतातील प्रतिनिधी आणि गांधी यांच्यामधला अँड्रुज हे एक महत्त्वाचा दुवा बनले. सैन्यभरतीच्या प्रचाराकरिता देशभर फिरत असता गांधींची प्रकृती अत्यंत परिश्रमाने ढासळली. अतिसाराचा विकार जडला. अंगात बारीक तापही सारखा राहू लागला. खेडा जिल्ह्याच्या सत्याग्रहापासून वल्लभभाई पटेल यांचा स्नेहसंबंध वाढू लागला होता. वल्लभभाई अहमदाबादला गांधींना भेटावयास आले. वल्लभभाईंनी औषधोपचार घ्यावा, असा त्यांना आग्रह केला. सुप्रसिद्ध डॉक्टर कानुगा यांनी प्रकृतीत लवकर सुधारणा व्हावी म्हणून औषधे व इंजेक्शन्स घेण्याचा आग्रह केला. गांधींनी तो नाकारला. एके दिवशी रात्री या दीर्घ आजारात गांधींना वाटू लागले, की आपली अखेरची वेळ आली आहे. वल्लभभाईंनी पुन्हा डॉ. कानुगांना प्रकृती तपासण्यास बोलाविले, त्यांनी नाडी तपासली. डॉक्टर म्हणाले, तशी भीती नाही, अत्यंत अशक्ततेमुळे मात्र मज्जातंतू क्षीण झाले आहेत. शेवटी एकच उपाय उपयोगी पडला सर्व शरीराला बर्फाचा लेप केला होता. गांधी या आजारातून बाहेर पडले. निसर्गोपचारावर त्यांची फार भिस्त. आश्रमात कोणी आजारी पडले, तरी उपवास व निसर्गोपचार यांवरच ते भर देत.

जर्मनांचा पराभव होऊन पहिले जागतिक युद्ध १९१८ साली संपले ब्रिटन विजयी झाले. ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी मुसलमानांची खिलाफत तोडून तिचे अनेक भाग केले. भारतातील मुसलमान त्यामुळे संपप्त झाले. ब्रिटिश सरकारने माँटेग्यू-चेम्सफर्ड समिती भारताच्या राजकीय हक्कांसंबंधी शिफारशी करण्याकरिता नेमली. त्यात स्वराज्याचे हक्क नव्हतेच. लोकप्रतिनिधींची कायदेमंडळे व द्विदल राज्यपद्धती देण्याचे मात्र ठरले परंतु गव्हर्नरांचे व केंद्र सरकारचे वरिष्ठ अधिकार कायम ठेवले. भारतात असंतोष पसरत होता. तो दाबून टाकण्याकरिता न्यायमूर्ती रौलट याच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या समितीच्या शिफारशीप्रमाणे दडपशाहीचा कायदा केंद्र सरकारने मंजूर केला. या कायद्याच्या विरुद्ध गांधींनी सत्याग्रहाची चळवळ उभारली. गांधींनी भारतभर दौरा सुरू केला. ६ एप्रिल १९१९ रोजी देशभर हरताळ पाळण्यात आला. हिंदू व मुसलमान यांच्यामध्ये प्रचंड एकजूट घडून आली. पंजाब सरकारने पंजाबमध्ये शिरण्याची गांधींना मनाई केली. पंजाब सरकारने त्यांना अटक करून परत मुंबईला पाठविले. देशभर हाहाकार उडाला. जालियनवाला हत्याकांडामुळे गांधींनी सुरू केलेला सत्याग्रह तात्पुरता तहकूब केला. काँग्रेसने पंडित मदनमोहन मालवीय, मोतीलाल नेहरू, चित्तरंजन दास, उमर सोमानी इत्यादिकांची पंजाबात अथवा अन्यत्र झालेल्या अत्याचारांच्या चौकशीकरिता १४ ऑक्टोबर १९२१ रोजी सरकारने लॉर्ड हंटर यांच्या अध्यक्षतेखाली पाच गोरे व तीन हिंदी गृहस्थ यांची समिती नेमली. या समितीपुढे सत्याग्रहाचे प्रवर्तक म्हणून गांधींचीही साक्ष झाली. काँग्रेस समितीने असा निर्णय दिला, की लोकांना हिंसक मार्गापासून परावृत्त करण्याकरिता हरताळ पाळण्यात आला होता. सत्याग्रहाची चळवळ हे सरकारविरुद्ध बंड होते परंतु सरकारच्याही हातून अन्याय झाले, अशी कबुली हंटर समितीने दिली. १९२० साली नागपूर येथे काँग्रेसचे अधिवेशन भरले त्यात असहकारितेचे आंदोलन सुरू करण्याचा ठराव मान्य करण्यात आला. खिलाफतीचे पुनरुज्जीवन करण्याची चळवळही याच चळवळीबरोबर उभारली. देशभर सभा, मिरवणुका, प्रभात फेऱ्या निघू लागल्या. कायदेमंडळांवर देशातील शेकडो प्रतिनिधींनी बहिष्कार घातला. हजारो लोकांनी सरकारी नोकऱ्या सोडल्या. अनेक वकिलांनी व बॅरिस्टरांनी वकिलीची कामे सोडली. परदेशी मालावर व ब्रिटिश कापडावर बहिष्कार टाकण्याचे आंदोलन देशभर पसरले. राष्ट्रीय शिक्षणाच्या खाजगी संस्था स्थापण्यात आल्या. परंतु ब्रिटिश सरकारने दडपशाही सुरू केली. लक्षावधी

लोकांना कारावासात टाकले. गांधींनी या अनत्याचारी असहकारितेची शेवटची पायरी म्हणून सामुदायिक कायदेभंग व करबंदी करण्याच्या चळवळीचा संकल्प सोडला. बाडोली तालुक्यात ही चळवळ सुरू करावयाचे ठरविले. गांधींनी बाडोली येथेच आपला मुक्काम ठेवला. परंतु उत्तर प्रदेशात चौरीचौरा येथे दंगे होऊन लोकांनी जाळपोळ केली व त्यात पोलिसांची हत्या झाली. त्यामुळे गांधींनी काँग्रेसच्या मुख्य कार्यकारिणीची बाडोली येथे ११ व १२ फेब्रुवारी १९२२ रोजी बैठक बोलावून बाडोलीचा सत्याग्रह तहकूब ठेवला. महात्मा गांधींना त्यानंतर १० मार्च रोजी अहमदाबाद येथे पकडण्यात येऊन राजद्रोहाच्या आरोपाखाली सहा वर्षांच्या कैदेची शिक्षा ठोठावण्यात आली. गांधींनी न्यायालयापुढे आपण राजद्रोह केला हे मान्य केले व सांगितले: ब्रिटिश राज्यपद्धती आणि तिचा कायदा हा भारतीय जनतेच्या हिताच्या विरुद्ध आहे. मी बादशहाविरुद्ध अप्रीती उत्पन्न केली नाही, तर ब्रिटिशांच्या राज्यपद्धतीविषयी अप्रीती उत्पन्न केली आहे. अशी अप्रीती उत्पन्न करणे हे कर्तव्य व सद्गुणाचे दर्शन मी समजतो. न्यायाधीश ब्रुमफील्ड यांनी निकाल देताना सांगितले: तुमचे ध्येय उच्च व तुमचे वर्तन थोर साधूला शोभण्यासारखे आहे. परंतु तुमच्या सत्याग्रहाचा उद्देश उच्च व प्रयत्न अत्याचाराविरुद्ध असले तरीही अत्याचार घडले म्हणून तुम्हास मोठ्या खेदाने मला शिक्षा सुनवावी लागत आहे. सहा वर्षांच्या साध्या कैदेची शिक्षा मी फर्मावितो. येरवडा जेलमध्ये गांधींना रवाना केले. तेथे १९२४ साली त्यांचा आंत्रपुच्छशोथ हा विकार बळावला त्यांच्यावर शस्त्रक्रिया करण्यात आली. ५ फेब्रुवारीला त्यांना मुक्त करण्यात आले.

त्यानंतर गांधींनी ब्रिटिश राज्यकर्त्यांशी लढा न करता, सामाजिक सुधारणांसारख्या विधायक कार्यक्रमास वाहून घेतले. मोतीलाल नेहरू, चित्तरंजन दास, विठ्ठलभाई पटेल इ. काँग्रेस नेत्यांनी स्वराज्य पक्ष स्थापून कायदेमंडळात स्वराज्याच्या हक्कांकरिता झगडायचे ठरविले. हिंदु-मुस्लिम ऐक्य, अस्पृश्यतानिवारण, खादीग्रामोद्योग, गावसफाई इ. कार्यक्रम गांधींनी हाती घेतले. गांधींनी देशभर प्रवास करून प्रचार केला. राजगोपालाचारी, जवाहरलाल नेहरू हे गांधींच्याच विधायक कार्यक्रमात सहकार्य करू लागले आणि गांधींच्या कार्यक्रमाचे ते समर्थक बनले. काँग्रेसमधील एम्. आर्. जयकर, न. चिं. केळकर, मदनमोहन मालवीय इ. मंडळी, मुसलमानांचे मन वळविणे अशक्य आहे, असे म्हणून हिंदू महासभेकडे वळली. काँग्रेसमधील अनेक मुसलमान नेते, बॅ. जिना, सर अली इमाम यांनी डिसेंबर १९२५ मध्ये अलीगढ येथे मुस्लिम लीगचे अधिवेशन भरवून मुसलमानांची फळी उभी केली.

भारतातील राजकीय असंतोष केंद्राच्या व प्रांतांच्या विधिमंडळांत शिरलेल्या स्वराज्य पक्षाच्या द्वारे वारंवार प्रकट होऊ लागला हे पाहून नवे आंदोलन उद्भवण्याच्या अगोदरच राजकीय स्वयंनिर्णयाचे हक्क वाढवावे, म्हणून ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी सायमन आयोग नेमण्याचे ठरविले. ३ फेब्रुवारी १९२८ रोजी सायमन आयोग मुंबई बंदरात उतरला. तेव्हापासून त्याविरुद्ध निदर्शने सुरू झाली. देशभर ब्रिटिशविरोधी निदर्शनांचे थैमान सुरू झाले. काँग्रेसने सायमन आयोगावर बहिष्कार घालण्याचा निर्णय घेतला होता. लाहोरला लाला लजपतराय व लखनौला जवाहरलाल नेहरू यांच्यावर उग्र निदर्शने चालू असताना लाठीहल्ला झाला. लाला लजपतराय या लाठीहल्ल्याने उत्पन्न झालेल्या दुखण्यातच कालवश झाले. भारताचे राजकीय वातावरण तप्त झाले, हे पाहून पंडित जवाहरलाल नेहरू व सुभाषचंद्र बोस यांनी काँग्रेसचे उद्दिष्ट संपूर्ण स्वातंत्र्य जाहीर करण्याचे ठरविले. गांधी साम्राज्यांतर्गत स्वराज्याचे समर्थक होते. या दोघांना त्यांनी आश्वासन दिले, की ३१ डिसेंबर १९२९ पर्यंत साम्राज्यांतर्गत स्वराज्य मिळाले नाही, तर मी संपूर्ण स्वातंत्र्यवाला होईन. त्याच सुमारास भगतसिंग इ. सशस्त्र क्रांतिकारकांच्या हालचाली सुरू झालेल्या गांधींच्या लक्षात आल्या. लॉर्ड आर्यविन यांच्या आगगाडीखाली नवी दिल्ली स्टेशनजवळ बाँबस्फोट झाला. भारताच्या राजकीय चळवळीला हिंसक वळण मिळणार असे दिसू लागले. ते टाळण्याकरिता गांधींनी १९३० साली सविनय कायदेभंगाची घोषणा केली. १२ मार्च १९३० रोजी सकाळी ६-३० वाजता साबरमती आश्रमातून गांधींनी स्वराज्य मिळाल्याशिवाय परत येणार नाही अशी प्रतिज्ञा करून समुद्र किनाऱ्यावरील दांडीकडे मिठाचा कायदा तोडण्याकरिता ७२ सत्याग्रही वीरांसह यात्रा सुरू केली. ६ एप्रिलला यात्रा संपली. गांधींनी बेकायदेशीर रीतीने मीठ गोळा केले. देशभर मिठाचा कायदा मोडणारे सत्याग्रह आंदोलन उभे राहिले. ४ मे १९३० रोजी पहाटे गांधींना कराडी या गावी अटक झाली येरवड्याच्या तुरुंगात सरकारने त्यांची रवानगी केली. देशामध्ये लक्षावधी लोक कायदेभंग करून कारावासाची शिक्षा भोगू लागले.

२५ जानेवारी १९३१ रोजी शांततामय वातावरण निर्माण करण्याकरिता लॉर्ड आर्यविन यांनी गांधींची बिनशर्त सुटका केली. गांधी आणि आर्यविन यांच्यात वाटाघाटी सुरू होऊन ५ मार्च १९३१ रोजी गांधी-आर्यविन करार झाला.

भारताच्या राजकीय स्वयंनिर्णयाच्या हक्काचा प्रश्न चांगल्या रीतीने सोडविण्याकरिता इंग्लंडमध्ये नोव्हेंबर १९३१ मध्ये भारतीय प्रतिनिधींची गोलमेज परिषद भरली. गांधी त्या परिषदेस उपस्थित राहिले. इंग्लंडमध्ये त्या वेळी कमरेला पंचा, अंगावर उबदार साधी शाल व पायात वहाणा असा त्यांचा पोषाख होता. गोलमेज परिषदेमध्ये भाषण करताना गांधींनी सांगितले, की ब्रिटिश प्रजाजन म्हणविण्यात मला एके काळी अभिमान वाटत होता आता बंडखोर म्हणून घेणे मला जास्त आवडेल. हिंदू, मुसलमान, स्पृश्य व अस्पृश्य यांना विभक्त मतदार संघ द्यावे की नाही याबद्दल तेथे हिंदी प्रतिनिधींमध्ये मतभेद झाले. अशा प्रकारची जातीयता स्वराज्यात राहू नये, त्याकरिता प्राण गेले तरी चालतील, असे गांधींनी त्या परिषदेत निकराने जाहीर केले. भारतात आल्यावर ३ जानेवारी १९३१ रोजी गांधींना अटक झाली. त्यानंतर वल्लभभाई पटेल, जवाहरलाल नेहरू, राजेंद्रबाबू, सुभाषचंद्र बोस, डॉ. अन्सारी, आझाद, कस्तुरबा, कमला नेहरू इ. राष्ट्रीय नेत्यांना ब्रिटिश सरकारने अटक करून त्यांची कारागृहात रवानगी केली. १८ ऑगस्ट १९३२ रोजी ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी डॉ. भी. रा. ऊर्फ बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आग्रहावरून अस्पृश्यांना विभक्त मतदारसंघ दिल्याचे जाहीर केले. हे ऐकल्यानंतर गांधींनी २० सप्टेंबर रोजी या प्रश्नावर प्राणांतिक उपोषण सुरू केले. डॉ. आंबेडकरांशी त्यांनी वाटाघाटी केल्या. तारीख २६ रोजी गांधींचा जीव वाचविण्याकरिता डॉ. आंबेडकरांनी तडजोड केली व येरवडा करार झाला. ८ मे १९३३ पासून त्यांनी पापाचे प्रायश्चित म्हणून २१ दिवसांचे उपोषण सुरू केले. सरकारने त्यांची लगेच मुक्तता केली. १२ जुलै १९३३ रोजी गांधींनी सामुदायिक सत्याग्रहाचे आंदोलन मागे घेतले परंतु त्यांनी १९३४ मध्ये वैयक्तिक कायदेभंग सुरू केला. त्यातही पुन्हा त्यांना एक वर्षाची कैदेची शिक्षा झाली. परंतु पुन्हा उपोषण सुरू केल्यामुळे सरकारने त्यांची काही दिवसांनी मुक्तता केली. जानेवारी १९३४ मध्ये बिहार येथे भयंकर धरणीकंप झाला. हजारो लोक मेले, लाखो घरे जमीनदोस्त झाली. गांधींनी भूकंपग्रस्त भागात फिरून लोकांची सेवा केली. गांधींनी शेट जमनालाल बजाज या आपल्या एका थोर अनुयायाच्या सांगण्यावरून वर्धा येथील सेवाग्राम येथे आश्रम स्थापन केला. तेथे ते अखेरपर्यंत राहिले आणि विधायक कार्यक्रमांला पुन्हा त्यांनी वाहून घेतले.

त्यांनी १९३८ मध्ये बंगालचा दौरा केला. बंगाल हे सशस्त्र क्रांतिकारकांचे केंद्रस्थान होते. शेकडो सशस्त्र क्रांतिकारक कारावासात खितपत पडले होते. त्यांना ब्रिटिश सत्ताधाऱ्यांशी विचारविनिमय करून त्यांनी बंधमुक्त केले.

प्रांतिक व केंद्रीय निवडणुकीत १९३७ मध्ये बंगाल व पंजाब सोडून बहुतेक प्रांतांमध्ये काँग्रेस बहुमताने निवडून आली. सात प्रांतांमध्ये काँग्रेस मंत्रिमंडळांचे राज्य झाले होते. दुसरे जागतिक महायुद्ध १९३९ मध्ये सुरू झाले. युद्धसहकार्य नाकारून गांधींच्या सल्ल्याप्रमाणे या काँग्रेसच्या मंत्रिमंडळांनी राजीनामे दिले. बॅ. जिनांच्या सल्ल्यानुसार मुस्लिम लीगने काँग्रेस मंत्रिमंडळ बरखास्त झाल्यामुळे देशभर मुक्तिदिन साजरा केला. १९४१ च्या एप्रिलमध्ये गांधींनी पुन्हा वैयक्तिक सत्याग्रह सुरू केला. भारतात शांतता नांदावी व युद्धप्रयत्नाससाहाय्य व्हावे, म्हणून ११ मार्च रोजी भारताला स्वराज्याचे हक्क युद्ध संपल्याबरोबर द्यावेत असे चर्चिल यांच्या मंत्रिमंडळाने ठरवून सर स्ट्रॅफर्ड क्रिप्स यांचा आयोग भारताकडे पाठविला. गांधीप्रभृती नेते आणि क्रिप्स यांच्यात वाटाघाटी झाल्या परंतु त्या अखेर फिसकटल्या. याचे कारण गांधींना युद्धसहकार्य करायचे नव्हते. गांधींनी ब्रिटिशांना विरोध न करण्याचे युद्धारंभीचे धोरण नंतर बदलले होते. म्हणून त्या वेळचे व्हाइसरॉय वेव्हेल यांनी गांधी शब्दाचे पक्के नव्हते, अशा अर्थाचे विधान या संदर्भात केले असावे. गांधींनी ८ ऑगस्ट १९४२ रोजी अखिल भारतीय काँग्रेस समितीची मुंबई येथे बैठक बोलाविली. त्या बैठकीत त्यांनी भारत स्वतंत्र झाला आहे, असा निर्णय जाहीर केला आणि छोडो भारत आंदोलन देशभर सुरू केले. गांधींनी लोकांना सांगितले, की करा किंवा मरा. ९ ऑगस्ट रोजी गांधींसह शेकडो नेत्यांची धरपकड झाली आणि त्यांना कारागृहात डांबण्यात आले. गांधींना पुणे येथील आगाखान बंगल्यात स्थानबद्ध केले. त्यांच्याजवळ कस्तुरबा, महादेव देसाई, डॉ. गिल्डर, डॉ. सुशील नायर, सरोजिनी नायडू इत्यादींना ठेवले. महादेव देसाई हे गांधींचे चिटणीस. त्यांना तेथेच मृत्यू आला. गांधींच्या पत्नी कस्तुरबा ह्या हृदयविकाराने आजारी होत्या. २२ फेब्रुवारी १९४३ रोजी त्यांना मृत्यू आला. या अत्यंत प्रियजनांचा वियोग

गांधींनी मोठ्या धैर्याने सहन केला. कस्तुरबांनी गांधींबरोबर मोठ्या निष्ठेने आदर्श पतिव्रता म्हणून जीवन व्यतीत केले. ६ मे १९४४ साली गांधीजींची बिनशर्त मुक्तता झाली. २ ऑक्टोबर १९४४ रोजी एक कोटी बारा लाखांचा कस्तुरबा निधी सेवाग्राम येथे गांधींच्या स्वाधीन करण्यात आला. काँग्रेस कार्यकारिणीचे जवाहरलाल नेहरूप्रभृती सभासद व अन्य नेते यांची जून १९४५ मध्ये कारागृहातून मुक्तता झाली. १९४६ मध्ये इंग्लंडमध्ये मजूर पक्षाचे मंत्रिमंडळ अटली यांच्या नेतृत्वाखाली सत्तारूढ झाले. त्यांनी मे १९४६ मध्ये भारताच्या स्वराज्याची योजना तयार केली. संविधान परिषद व हंगामी राष्ट्रीय मंत्रिमंडळ बनविण्याचा अधिकार भारताला त्या योजनेप्रमाणे मिळाला. २९ जुलै १९४६ रोजी मुस्लिम लीगने पाकिस्तानच्या मागणीकरिता आंदोलन उभारले. भारताची फाळणी अपरिहार्य झाली. गांधींना ती मुळीच मान्य नव्हती. एक वेळ माझ्या देहाचे दोन तुकडे पडले तरी चालेल, पण भारताची फाळणी मी होऊ देणार नाही, असे गांधींनी जाहीर केले. परंतु ३ जून १९४७ रोजी जवाहरलाल नेहरू, सरदार वल्लभभाई पटेल इ. नेत्यांनी भारताची फाळणी मान्य केली. या सुमारास हिंदु-मुसलमानांचे यादवी युद्ध देशभर पेटले. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताचे स्वातंत्र्य जाहीर झाले. हिंदु-मुसलमानांच्या भयंकर कत्तली चालूच होत्या. गांधींनी दिल्लीतील वातावरण शांत होईपर्यंत उपोषण करण्याचे जाहीर केले. १३ जानेवारी १९४८ रोजी बेमुदत उपोषण सुरू केले. भारत सरकारने पाकिस्तानचे ५५ कोट रु. परत करावे, अशी गांधींची मागणी होती. ही मागणी वल्लभभाई प्रभृती नेत्यांना मान्य नव्हती परंतु गांधींचा जीव वाचविण्याकरिता ती अखेर मान्य करावी लागली. १६ जानेवारी रोजी गांधींनी उपोषण सोडले.

३० जानेवारी १९४८चा दिवस उजाडला. काँग्रेसने सत्तेचा स्वीकार न करता जनतेच्या दारिद्र्याचे प्रश्न सोडवावेत, विधायक कार्यक्रमांला वाहून घ्यावे, म्हणून लोकसेवक संघ योजना गांधींनी तयार केली. ग्रामराज्य हा भारतीय स्वराज्याचा पाया बनावे, असे भारताच्या संविधानाचे तत्त्व तीत समाविष्ट केले. राष्ट्रीय मंत्रिमंडळात पंडित जवाहरलाल नेहरू व सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्यात तीव्र मतभेद उद्भवले होते. गांधीजींनी सरदारांना पटविले, की ही फूट देशास अहितकारक आहे. संध्याकाळी पाच वाजले. बिरला भवनमधून गांधी प्रार्थनास्थानाकडे जावयास निघाले. प्रार्थनास्थानाकडे जातानाच पुण्याचे नथुराम गोडसे हे नारायण आपटे या साथीदारासह त्या प्रार्थनेच्या सभेत शिरले. गांधींच्या जवळ जाऊन प्रणाम करून नथुराम गोडसे यांनी गांधींच्या अंगावर गोळ्या झाडल्या. गांधी 'हे राम' म्हणत धरणीवर पडले आणि गतप्राण झाले. भारतीय जनता दुःखसागरात बुडाली. जगातील मोठमोठे नेते, विचारवंत, शास्त्रज्ञ, विज्ञानवेत्ते, कलाकार दुःखाने व्यथित झाले. सर्वश्रेष्ठ विज्ञानवेत्ते अल्बर्ट आइन्स्टाइन यांनी ही वार्ता कळल्याबरोबर उद्गार काढले, की असा महान माणूस या भूतलावर वावरत होता, याचेच आश्चर्य वाटते. अनेक तत्त्ववेत्त्यांनी म्हटले, की मानव जातीला पापातून मुक्त करणारा व शांततेचे मानवी विश्व भविष्यकाली निर्माण होईल, अशी आशा निर्माण करणारा हा माणूस होता. 'राष्ट्रपिता' म्हणून सर्वश्रेष्ठ अद्वितीय बहुमान गांधींना प्राप्त झाला.

वृत्तपत्रकार गांधी :

गांधींनी आपल्या राजकीय विचारसरणीचा आणि तत्त्वज्ञानाचा प्रचार करण्याकरिता ७ एप्रिल १९१९ पासून सत्याग्रही ह्या संपादकीय नावाखाली सत्याग्रह नावाचे साप्ताहिक सरकारी परवान्याशिवाय प्रसिद्ध करण्यास सुरुवात केली. मुंबईस बॉम्बे क्रॉनिकल नावाचे दैनिक बी. जी. हर्निमन यांनी चालविले होते. गांधींनी त्याचे संपादक व्हावे, अशी त्यांना विनंती करण्यात आली. गांधींनी नाखुषीने कबुली दिली परंतु सरकारने ते दैनिक प्रकाशित करण्यास मनाई केली, हुकूम सोडला. गांधीजींच्या ते पथ्यावर पडले. काही गुजराती मंडळींनी यंग इंडिया हे नियतकालिक सुरू केले होते. त्याचे संपादक व्हावे अशी त्यांना विनंती करण्यात आली. यंग इंडिया (इंग्रजी) व नवजीवन (गुजराती) ही नियतकालिके १९१९ पासून गांधीजींच्या संपादकत्वाखाली प्रसिद्ध होऊ लागली. नवा विचार, नवी भाषा, नवी वृत्तपत्रपद्धती आणि कसल्याही जाहिराती नसणे, ही या नियतकालिकांची वैशिष्ट्ये होती. ना फायदा ना तोटा या पद्धतीने ही प्रकाशने चालू राहिली. चरखा व स्वदेशी, हरिजन सेवा, सत्याग्रहाचे व असहकारितेचे आंदोलन, आध्यात्मिक जीवनपद्धती, अहिंसेचा महिमा, ग्रामोद्योग, हिंदु-मुस्लिम ऐक्य, अस्पृश्यतानिवारण इ. विषयांवर सुंदर इंग्रजीत व गुजरातीमध्ये लेखन प्रसिद्ध होऊ लागले. गांधींच्या शैलीतून वाचकांना विलक्षण प्रेरणा मिळत होती. ११ फेब्रुवारी १९३३ रोजी हरिजन (इंग्रजी) साप्ताहिक गांधींनी

सुरू केले. त्या वेळी ते येरवडा तुरुंगात होते. हरिजनची हिंदी आवृत्तीही निघू लागली. यंग इंडिया बंद झाला होता. ८ ऑगस्ट १९४२ च्या चळवळीत गांधींना अटक झाल्यावर हरिजन वृत्तपत्रही बंद पडले. १० फेब्रुवारी १९४६ रोजी पुन्हा त्याचे प्रकाशन सुरू झाले. गांधीनिधानानंतर १५ फेब्रुवारी १९४८ रोजी हरिजन पत्रही प्रकाशित होण्याचे बंद पडले.

साहित्यिक गांधी :

उत्कट कथनेच्छा हा गांधीजींच्या गुजराती व इंग्रजी लेखनाचा प्रमुख हेतू असल्यामुळे त्यांचे लेखन अत्यंत प्रभावी, हृदयस्पर्शी आणि साहित्यगुणांनी युक्त ठरले आहे. साहित्यात भाषेची स्वाभाविकता व हृदयाचा प्रामाणिकपणा महत्त्वाचा असल्याचे त्यांनी बाराव्या गुजराती साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षीय भाषणात प्रतिपादन केले. सत्यना प्रयोगो अथवा आत्मकथा (१९२७) हे त्यांचे विश्वविख्यात आत्मचरित्र म्हणजे आत्मचरित्रलेखनाचा एक चांगला नमुना होय. ह्या आत्मचरित्राची आजवर अनेक देशी आणि विदेशी भाषांत भाषांतरे झालेली आहेत. गुजराती गद्याला त्यामुळे नवे सामर्थ्य प्राप्त झाले. गुजराती भाषेचा पहिला प्रमाणभूत शब्दकोश (जोडणीकोश) तयार करून त्यांनी अशुद्ध लेखनाच्या अराजकतेपासून गुजराती भाषेला वाचविले. इतकेच नव्हे, तर गुजराती भाषा-साहित्याचा दर्जा वाढविण्यासाठी त्यांनी आपल्या सहकाऱ्यांच्या मदतीने अहमदाबाद येथे गुजरात राष्ट्रीय विद्यापीठाचीही स्थापना केली (१९२०). गांधीजींचा गुजराती भाषा-साहित्यावरील प्रभाव फार मोठा आहे आणि त्यामुळेच गुजराती साहित्याच्या इतिहासात 'गांधी युग' असा स्वतंत्र कालखंड मानला जातो. काकासाहेब कालेलकर, महादेवभाई देसाई, किशोरीलाल मश्रुवाला इ. थोर साहित्यिक त्यांच्या प्रभावातूनच निर्माण झाले. गांधीजींनी जीवनाभिमुख साहित्याचा आणि मानवतावादी मूल्यांचा पुरस्कार केला. त्यांनी प्रभावित होऊन सुंदरम्, उमाशंकर जोशी, मेघाणी, धूमकेतू, रमणलाल देसाई इ. साहित्यिकांनी कथा, काव्य, कादंबरी इ. प्रकारांतील उत्तम साहित्यनिर्मिती करून ह्या मूल्यांचे संवर्धन केले.

गांधीजींनी नियतकालिकांतून केलेले वैचारिक लेखन प्रासंगिक असून ते धर्म, नीती, समाज, शिक्षण, राजकारण, अर्थशास्त्र, आरोग्य इ. विषयांवर आहे. त्यांचा पत्रव्यवहारही विस्तृत व विविधविषयस्पर्शी आहे. त्यांचे हे सर्व लेखन व पत्रव्यवहार मंगल प्रभात (१९३०), धर्ममंथन, बापूना पत्रो (११ भागांत, १९४९ ते १९७२) इ. ग्रंथांतून संगृहीत आहे. त्यांच्या लेखांतील व पत्रांतील भाषा साधी, सरळ व स्वाभाविक आहे. सर्वसामान्य माणसालाही आपला आशय स्पष्ट व्हावयास हवा, असा त्यांचा कटाक्ष व आग्रह असे.

त्यांचे महत्त्वाचे इतर ग्रंथ दक्षिण आफ्रिकाना सत्याग्रहनो इतिहास (१९२४), नातिनाशने मार्गे (१९२७), त्यागमूर्ति अने बीजा लेखो (१९३०), गांधीजींनी आखरी हाकल (१९४२), आरोग्यनी चावी (१९४८), मूरखराज (१९६४) हे होत.

गांधीवाद :

गांधीवाद म्हणून एक स्वतंत्र विचारपद्धती आहे. ही विचारपद्धती अध्यात्मवादावर आधारलेली आहे. किंबहुना तो विशिष्ट प्रकारचा अध्यात्मवाद आहे. गांधीवाद म्हणून काही नाही, ती एक जीवनपद्धती आहे, असे अनेक गांधीवाद म्हणत असले किंवा गांधींनीही तसे म्हटले असले, तरी गांधींनी विपुल लेखनामध्ये प्रतिपादिलेली ती एक स्वतंत्र विचारसरणी आहे, हे लक्षात आल्याशिवाय राहत नाही. तिचा प्रभावही आधुनिक जगाच्या सामाजिक व राजकीय विचारसरणीवर पडल्याशिवाय राहिलेला नाही.

गांधी स्वतः मनाने पक्के हिंदू होते, तरी तत्त्वतः धर्मदृष्ट्या जगातील प्रसिद्ध धर्मांमध्ये मूलभूत ऐक्य आहे, अशी त्यांची श्रद्धा होती आणि जगातील सर्व धर्मांना व्यापणारे रहस्य आपणाला प्राप्त झाले आहे, अशी त्यांची भावना होती.

सर्वच धर्मग्रंथांचे प्रामाण्य एका अर्थी त्यांनी मानले आहे परंतु शब्दशः प्रामाण्य त्यांना मान्य नाही. त्यांच्या मते, सर्वच धर्मग्रंथ मानवप्रणीत— ऋषी, प्रेषित, संत इत्यादिकांनी निर्मिलेले— असल्यामुळे मानवाच्या स्वाभाविक मर्यादा व

दोष धर्मग्रंथांमध्येही शिरलेले असतात. म्हणून गांधींनी ग्रंथांचे काही तात्त्विक निष्कर्ष काढले आहेत. ते काढीत असताना हिंदू धर्मातील विचारांची तात्त्विक पार्श्वभूमी त्यांनी स्पष्टपणे गृहीत धरली आहे. अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य व अपरिग्रह हे पाच नैतिक नियम त्यांच्या विचारसरणीचा पाया आहेत. उपनिषदे व गीता यांमधील ईश्वरविषयक सिद्धांत या मूलभूत नैतिक नियमांचा आधार त्यांनी मानला आहे.

गांधीवाद हा धार्मिक मानवतावाद आहे. नीतिशास्त्र, समाजरचना व राजनीती यांस आधारभूत अशी नैतिक दृष्टी या मानवतावादामध्ये स्वीकारलेली दिसते. ईश्वरनिष्ठा ही मूलभूत आहे. ईश्वर म्हणजेच सत्य व सत्य म्हणजेच ईश्वर, असे गूढवादी समीकरण गांधींनी मांडले आहे. ईश्वर हेच सत्य, हा उपनिषदांचा व अद्वैत वेदान्ताचा सिद्धांत आहे. सृष्टीचे वैज्ञानिक पद्धतीने शोधलेले सत्य, असा त्या सत्याचा अर्थ नाही उच्च नैतिक नियम असा या सत्याचा अर्थ दिसतो. म्हणून 'सत्याचा प्रयोग' या शब्दावलीने सूचित केलेली वैज्ञानिक पद्धती ही आलंकारिक अर्थानेच घ्यावयाची आहे.

या संदर्भात मुद्दा उपस्थित होतो, की सत्यसंशोधनास अंत नसतो. कारण माणसास सत्य पूर्णपणे सापडत नसते सर्वज्ञ कोणी नसतो. म्हणून लोकशाहीत विचारस्वातंत्र्य व प्रचारस्वातंत्र्य हा मूलभूत मानवी हक्क मानला आहे. परंतु विचारांच्या प्रचारस्वातंत्र्याचा हा मूलभूत हक्क सत्यसंशोधनार्थ आवश्यक आहे, हा सिद्धांत गांधीजींनी कोठेही प्रतिपादिलेला आढळत नाही. याचे कारण असे दिसते, की गांधी बुद्धिवादापेक्षा आतल्या आवाजालाच प्राधान्य देत होते.

गांधी म्हणतात, की ईश्वर हा स्वतःसिद्ध, स्वयंप्रकाश व इंद्रियांच्या आणि बुद्धीच्या पलीकडचा असल्यामुळे, बुद्धिवादाच्या कसोट्या त्याला लागू पडत नाहीत. तो अनुभवसिद्ध आहे. हा अनुभव तपश्चर्येने व वैराग्याने ज्यांचे अंतःकरण शुद्ध झाले आहे, त्यांना म्हणजे तुलसीदास, चैतन्य, रामदास, तुकाराम यांच्यासारख्या भक्तांना येतो. ईश्वर हा सर्वांचा अंतरात्मा आहे. जीवात्मा त्याचा अंश आहे. अहंकाराचा त्याग केला, स्वतःला शून्य केले की तोच राहतो. ईश्वर हाच सत्य असल्यामुळे अन्य जग मिथ्या आहे. सर्व प्राण्यांमध्ये एकच प्राण किंवा जीव आहे व तोच ईश्वर होय. विश्व ही त्याची लीला आहे. तो प्रकाश म्हणजे चैतन्य आहे व तोच अनंतानंद आहे.

ईश्वर सत्य आहे म्हणजे काय, तर तो विश्वाच्या उत्पत्तिस्थितिसंहारांची नियामक शक्ती आहे ही नियामक शक्ती ही नैतिक शक्ती आहे. आई, बाप, कन्या, पुत्र, बंधू, मित्र यांच्यातील प्रेम एकमेकांचे संरक्षण करते. कुटुंब, राष्ट्र, मानवजात, जीवसृष्टी व वस्तुमात्र यांना एकत्र करणारी शक्ती म्हणजे प्रेम होय. परमेश्वर प्रेमरूप आहे. आस्तिक व नास्तिक हे सर्व सत्याचे उपासक बनतात, तेव्हा ते ईश्वर उपासकच बनतात. जो नास्तिक ईश्वर नाही, असे म्हणतो, परंतु सत्याचे परिपालन करतो, त्याला सत्याचे आकर्षण असते म्हणून तोसुद्धा एका अर्थी ईश्वराचे अस्तित्व मान्यच करतो. शत्रूवरही प्रेम केले, तर तो मित्र बनल्याशिवाय राहत नाही. कारण शत्रूच्या हृदयात परमेश्वराचा प्रकाश म्हणजे प्रेम आहेच. शत्रू जर मित्र बनला नाही, तर आपल्या तपश्चर्येत काही तरी उणीव आहे असे मानावे. ईश्वराने जगात पापाला अवसर दिला आहे त्यातून भक्तीने उत्तीर्ण होता येते. भक्ती व प्रार्थना खरी असली पाहिजे. भक्ती ही नैतिक शक्तीची भक्ती असते. प्रार्थना उत्कट असल्यास व चित्त शुद्ध असल्यास परमेश्वराचा म्हणजे अंतरात्म्याचा आवाज ऐकू येतो व तो सत्याचा मार्ग दाखवितो. गांधींनी याच दृष्टीने आत्मचरित्राला सत्याचे प्रयोग असे नाव दिले आहे. ईश्वररूप सत्य गवसण्याकरिता फार मोठे प्रयत्न करावे लागतात त्याकरिता इंद्रियसंयम करावा लागतो अहिंसेची दीक्षा घ्यावी लागते. कारण अहिंसा हे सत्याचे साधन आहे. संपूर्ण अहिंसा ही सत्याच्याच कलदार नाण्याची दुसरी बाजू आहे. अहिंसा म्हणजे प्रेम होय.

अहिंसा हा आपल्या मानववंशाचा जीवनधर्म आहे. मानवसमाजाचे अस्तित्व अहिंसेवर आधारलेले आहे. शरीर आणि हिंसा यांचा नित्य संबंध आहे हा एक बंध आहे या बंधातून मुक्त होण्याचा मार्ग अहिंसा हा होय. शरीर असेपर्यंत कमीत कमी हिंसा म्हणजे अहिंसा असा अर्थ करावा लागतो. शरीरावर जितकी आसक्ती तितकी हिंसा अधिक. म्हणून शरीरावरची आसक्ती कमी केली पाहिजे. शरीरावरील आसक्ती कमी केल्याने म्हणजे तपश्चर्येने,

संयमाने आत्मशक्ती वाढते, प्रकट होते. सर्वच प्राणिवर्ग अहिंस्य आहे. परंतु मानववंश श्रेष्ठ असल्यामुळे इतर प्राण्यांना वाचविण्याकरिता मानवाची हत्या होता कामा नये. मुंग्या, माकडे, कुत्री इ. इतर प्राण्यांना अन्न देणे, हे युक्त नाही असे एके ठिकाणी गांधी म्हणतात. परंतु याच्या उलटही त्यांची अनेक विधाने सापडतात. मांसाहार वर्ज्य करावा, हे हिंदुधर्मातील अहिंसेचे उत्कृष्ट प्रत्यंतर आहे, असे ते म्हणतात. गायीचा जीव वाचविण्याकरिता प्राणार्पण करणे, याचीही ते प्रशंसा करतात. गाय दयेचे काव्य आहे तिची मी पूजा करतो हिंदुधर्मातील गोपूजा, वृक्षपूजा हे अहिंसेचेच प्रत्यंतर आहे असे गांधी म्हणतात.

अहिंसेचा व सत्याचा हा सिद्धांत गांधींनी राजकीय व सामाजिक क्षेत्रांत मोठ्या निष्ठेने आणला. त्याला ते सत्याग्रह असे म्हणतात. शुद्ध साध्याकरिता शुद्ध साधनेच उपयोगी पडतात शुद्ध साध्याकरिता अशुद्ध साधने वापरल्यास साध्यही अशुद्ध बनते साध्य दूर जाते सत्याग्रहच शुद्ध साधन होय. सत्याग्रह म्हणजे सत्याकरिता अहिंसेच्या मार्गाने असत्याचा प्रतिकार करणे. ज्या व्यक्तीच्या ठिकाणी नैतिक दृष्ट्या अयोग्य व गर्ह्य परिस्थितीचा प्रतिकार करण्याची शक्ती असते, म्हणजे आत्मशक्ती प्रकट झालेली असते, तेच सत्याग्रहाचे अधिकारी होत. त्यांची शरीरक्लेश सहन करण्याची शक्ती हा आत्मशक्तीचा एक भाग आहे. कित्येक वेळा शरीरक्लेश सहन करून प्रतिकार करणारा प्रतिपक्षावर जबरदस्तीही करू शकतो. त्याचा आग्रह अविवेकीही असू शकतो. त्याची सत्याची कल्पना चुकीचीही असू शकते. त्यात असत्यही भरलेले असण्याची शक्यता असते. म्हणून खऱ्या सत्याग्रहीला नैतिक दृष्ट्या अयोग्य काय व योग्य काय हा प्रश्न सोडविण्याची जबाबदारी पतकरावी लागते आणि आपल्या प्रतिकाराच्या उद्देशात असत्य दिसल्यास माघार घेण्याची तयारीही असावी लागते. माघार घेण्याकरितासुद्धा धैर्य लागते. निःशस्त्र प्रतिकारसुद्धा हिंसात्मक म्हणजे जबरदस्ती करणारा असतो. त्यात अत्याचारही असतो. सत्य हे तत्त्वतः शत्रूलाही मान्य असावे लागते. कारण विवेकबुद्धीची देणगी मानवाला प्राप्त झालेली आहे.

मनुष्य ही ईश्वराने घडविलेली स्वतःची प्रतिमा आहे, हे ख्रिस्ती तत्त्व गांधींनी मान्य केले आहे. जीवात्मा हा परमेश्वराचा अंश आहे, याची जाणीव अस्पष्टपणे माणसाला असतेच, असा हिंदुधर्माचा सिद्धांत आहे. हा सिद्धांत व ख्रिस्ती सिद्धांत यांच्यामध्ये एक प्रकारची सुसंगती आहे. मानवाची सेवा हीच ईश्वराची पूजा होय, असा निष्कर्ष गांधींनी ख्रिस्ती धर्माच्या चिंतनातून काढला आहे.

युद्ध वा मानवी हिंसेचे अनेक कायदेशीर व बेकायदेशीर प्रकार अहिंसेच्या तत्त्वाप्रमाणे बंद व्हावयास पाहिजेत, हे जरी खरे असले, तरी आजची जागतिक राजकीय परिस्थिती व सत्तेचे राजकारण लक्षात घेता, संरक्षण संस्था वा सैनिकशक्तीची संस्था ही आज तरी अपरिहार्य आहे, असे गांधींनी मान्य केले आहे. परंतु मानव हा बुद्धियुक्त प्राणी असल्यामुळे मानवामानवांमधील हिंसा बंद करणे हे मानवी कर्तव्य आहे, असे ते मानतात. अहिंसा हा ढोंगी दुर्बलाचा सिद्धांत नाही. ढोंगी, भित्रा मनुष्य व शस्त्राने प्रतिकार करणारा शूर मनुष्य यांच्यात सशस्त्र शूर, गांधींनी पसंत केला आहे. सबलाची अहिंसा हीच खरी अहिंसा होय, असे त्यांनी वारंवार प्रतिपादिले आहे.

गांधींचा ब्रह्मचर्याचा सिद्धांत, हा अहिंसेचाच उपसिद्धांत आहे. इंद्रियांवर, संभोगावर विजय मिळविल्याशिवाय निःस्वार्थता प्राप्त होत नाही. निःस्वार्थता असेल, तरच अहिंसा साधते. स्त्री-पुरुषांचे मैथुन हे तत्त्वतः वर्ज्यच असले पाहिजे. प्रजोत्पादनाकरिता मैथुन आवश्यक आहे परंतु तेही टाळणे शक्य असल्यास ते टाळावे. पुष्कळ वेळा पुरुषाने केलेला संभोग ही स्त्रीवर केलेली जबरदस्ती असते, अशी गांधींची समजूत आहे. याविरुद्धही गांधींजी एके ठिकाणी लिहितात, की स्त्री-पुरुषांचे लैंगिक आकर्षण हे महनीय आहे. संतती सृष्टीमध्ये सतत आवश्यक आहे कारण परमेश्वराच्या लीलेचा तो भाग आहे. सृष्टी ही परमेश्वराची लीला आहे परंतु स्त्री-पुरुष संभोग ह्या अपवित्र क्रिया आहेत, अशाच प्रकारचा त्यांचा दृष्टिकोन आहे. त्यांची अशी समजूत दिसते, की स्त्री-पुरुष संभोगात मानवी सामर्थ्याचा अपव्यय होतो मग तो संभोग विवाहित स्त्री-पुरुषांचा असो अथवा अविवाहितांचा असो. वैवाहिक संभोग ही पापावर घातलेली मर्यादा आहे. तेही पापच आहे. कारण त्याच्या योगाने मनुष्याचा शक्तिपात होतो. हा योगशास्त्रातील ब्रह्मचर्यविषयक सिद्धांत आहे परंतु तो जीवविज्ञानाच्या दृष्टीने चुकीचा सिद्धांत आहे. कारण संभोगात होणारा वीर्यपात हा मर्यादित

प्रमाणात होत असला, तर त्यामुळे शारीरिक किंवा मानसिक सामर्थ्य घटत नाही, उलट वाढते. गांधींचा याबद्दलचा दृष्टिकोन मानवी जीवविज्ञानदृष्ट्या नीट तपासला गेला नाही. एवढे मात्र खरे, की वैवाहिक संबंधातून कुटुंबसंस्था निर्माण होते, त्यामुळे आप्तसंबंध तयार होतो व मर्यादित प्रेम उत्कट होते. सर्व मानवच आप्त आहेत, असा गांधींचा दृष्टिकोन आहे. नैसर्गिक आप्तसंबंधाने मर्यादित न होणारे प्रेम हे संन्यासाशिवाय कोणालाच शक्य नाही, म्हणून गांधी-सिद्धांत हा संन्याससिद्धांताचाच एक उपसिद्धांत आहे, असे मानावे लागते. ब्रह्मचर्य हे ईश्वरप्राप्त्यर्थ आवश्यक आहे हाही गांधींचा विचार ह्या संन्यासमार्गाचाच भाग आहे.

सत्य व अहिंसा या दोन नैतिक तत्त्वांवर आधारलेला रस्किनच्या पुस्तकावरून सुचलेला गांधींचा सर्वोदयवाद हे सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक तत्त्वज्ञान आहे. समाजाचा आध्यात्मिक विकासवाद गांधींनी मांडला आहे. म्हणजे व्यक्तीप्रमाणे समाजाचीही समाजिक व राजकीय प्रगती होत असते, असे सर्वोदयवादात गृहीत धरले आहे.

आर्थिक समता मानवी ऐक्याच्या तत्त्वावर विकसित करणे, ही ऐतिहासिक प्रगतीची गरज आहे. सत्याग्रह हे त्याचे साधन आहे. दलित व पीडित वर्गाला समतेचा न्याय पहिल्यांदा मिळाला पाहिजे, याकरिता दलित व पीडित यांची सेवा केली पाहिजे व अन्यायाचा सत्याग्रहाच्या द्वारे प्रतिकार हा सतत चालला पाहिजे. विकास व क्रांतीचे प्रयत्न निसर्गाप्रमाणे समाजातही चालणार. भूकंप, वादळी उलथापालथ ही निसर्गात चालते, तशी समाजातही चालणारच. प्रगतीला तिची कित्येक वेळा आवश्यकता असते. परंतु शांततापूर्ण मार्गाने सामाजिक विकास घडवून आणणे यावरच गांधींचा मुख्यतः भर आहे.

गांधी हे मूळचे वर्णाश्रमसंस्थेचे पुरस्कर्ते आहेत. त्यांनी जातिभेदाचेही समर्थन संयमाच्या तत्त्वानुसार केले आहे. स्वजातीमध्येच लग्न करणे व स्वजातीचेच अन्नग्रहण करणे, यांत लैंगिक व रसनेचा संयम हे तत्त्व आहे, असे त्यांनी प्रतिपादिले आहे. परंतु १९३६-३७ च्या सुमारास गांधींनी वर्णाश्रमाचे आपले भाष्य बंद केले साम्यवाद व समाजवाद यांचा नवीन पिढीमध्ये प्रसार होत आहे, हे पाहून त्यांनी अध्यात्मवादावर आधारलेल्या आर्थिक व सामाजिक समतावादाचा पुरस्कार सुरू केला. सामाजिक उच्चनीचभाव व हिंदूंची अस्पृश्यतेची संस्था हे सर्वोदयवादाशी विरुद्ध आहेत, म्हणून उच्चनीचभाव व अस्पृश्यता नष्ट करणे, ही गोष्ट सामाजिक प्रगतीची गरज आहे असा विचार गांधींनी मांडला आहे.

गांधींचे अर्थकारण :

विशिष्ट नैतिक ध्येयवादास अनुसरून आर्थिक व्यवहार कसे चालावेत, यासंबंधी भारताच्या व जगाच्या आर्थिक व्यवस्थेबद्दलचे गांधींचे धोरण हे त्यांचे अर्थकारण. अर्थशास्त्र आर्थिक व्यवहारांचे नियम सांगणारे शास्त्र होय. तसे अर्थशास्त्र गांधींनी किंवा गांधीवाद्यांनी सांगितलेले नाही. कार्ल मार्क्सच्या ऐतिहासिक भौतिकवादानुसारे मानवी आर्थिक व्यवहारांचे ऐतिहासिक नियम आहेत. त्याप्रमाणे अपरिहार्य ऐतिहासिक परिणतीने साम्यवादाकडे जाणारे समाजवादी अर्थशास्त्र निष्पन्न होते. गांधी असा ऐतिहासिक परिणतिक्रम गृहीत धरून आपले अर्थशास्त्र सांगत नाहीत.

गांधींच्या आर्थिक धोरणाची मूलभूत तीन सूत्रे आहेत: (१) न संपणाऱ्या नैसर्गिक संपत्तीवर अधिक भर असलेली अर्थव्यवस्था चिरंतन असू शकते अशी अर्थव्यवस्था अंमलात आणली पाहिजे. निसर्गसंपत्तीचे दोन वर्ग एक संपणारा म्हणजे सर्व खनिजे उदा., दगडी कोळसा, लोखंडादी धातू, खनिज तेले इत्यादी व दुसरा न संपणारा म्हणजे माती, दगड, लाकूड, वनस्पती, धान्ये, फळे, फुले, पाणी, प्रकाश, उष्णता, वायू, प्राणी, जनावरे इत्यादी. (२) शरीरश्रमाचे महत्त्व असलेली अर्थव्यवस्था कार्यवाहीत आली पाहिजे. कर्मद्रियांनी, विशेषतः हातापायांनी, कामे करण्यानेच मानव चांगला सशक्त, शरीराने आणि मानाने निरोगी व दीर्घायुषी राहू शकतो. (३) ज्या अर्थव्यवस्थेत श्रीमंत व गरीब हा भेद जाचक स्वरूपात राहील, अशी अर्थव्यवस्था असता कामा नये. तत्त्वतः संपत्तीवर खाजगी मालकी कोणाचीच नसावी. शरीरश्रम करील, त्यालाच संपत्तीचा उपभोग घेण्याचा नैतिक दृष्ट्या हक्क आहे. श्रीमंत व गरीब या दोघांनाही असा हक्क आहे. परंतु आर्थिक सुबत्ता निर्माण करण्याची बुद्धिमत्ता व कुशलता ज्या व्यक्तींच्या ठिकाणी वास करते, त्यांना

औद्योगिक नेतृत्व लाभू शकते त्यांना यासंबंधात संपूर्ण स्वातंत्र्य व अवसर मिळाला पाहिजे. हा औद्योगिक नेता मात्र मोठ्या संपत्तीचा मालक न राहता, तो समाजातर्फे त्या संपत्तीचा विश्वस्त बनला पाहिजे. विश्वस्त म्हणून राहण्यास व स्वतःचा मालकी हक्क सोडण्यास तो नाराज असल्यास, कायद्याने व लोकशाही पद्धतीने मालकवर्गाचा मालकी हक्क रद्द केला पाहिजे.

एकोणिसाव्या शतकातील यूरोपीय किंवा पश्चिमी क्रांतीत उत्पन्न झालेल्या सामाजिक अनिष्टांची प्रतिक्रिया म्हणून गांधींनी आपले निराळे आर्थिक धोरण, ती अनिष्टे टाळण्याकरिता प्रतिपादिले. औद्योगिक क्रांतीने शहरांची राक्षसी वाढ झाली, ग्रामीण जीवन विस्कळित झाले, रेल्वे वगैरे वेगवान साधनांनी रोगांचा फैलाव होऊ लागला, हस्तव्यवसाय बुडले, बेकारांची संख्या अनावरणे वाढू लागली व भांडवलदारवर्ग मजुरांची पिळवणूक अधिकाधिक करू लागला, त्यामुळे श्रीमंत व गरीब हा भेद अत्यंत तीव्र झाला. हस्तव्यवसाय सुटल्यामुळे माणसांचे आरोग्य बिघडू लागले. माणसांना आधिभौतिक भोग हेच मुख्य श्रेय वाटू लागले व समाधानी वृत्ती नष्ट होऊन माणूस यंत्रांचा दास झाला. औद्योगिक क्रांती झालेली राष्ट्रे मागासलेल्या राष्ट्रांवर साम्राज्य पसरवू लागली आणि मागासलेल्या राष्ट्रांची आर्थिक व सांस्कृतिक दुरवस्था वाढली, याची तीव्र जाणीव होऊन गांधींनी नवे आर्थिक धोरण सांगितले.

निसर्गातील जी संपत्ती माणसाला निरंतर प्रयत्न करून चिरंतन कालपर्यंत लाभेल, तिच्याच आधारावर उद्योग चालविले पाहिजेत. खनिज संपत्तीवर आधारलेले आधुनिक यांत्रिक उद्योग हे दुय्यम म्हणून अपरिहार्य असतील, तेवढे चालविणे हितावह होईल. परंतु मनुष्याच्या शरीरश्रमाची गरज संपली आहे, अशी परिस्थिती निर्माण होता कामा नये. ग्रामसंस्था कायम टिकेल व शहरे वाढणार नाहीत अशी अर्थव्यवस्था पाहिजे ती कुटिरोद्योगांवरच टिकू शकेल. औद्योगिक क्रांतीमुळे शहरांची भरमसाट वाढ होत आहे, ती थांबली पाहिजे. आधुनिक वैज्ञानिक शोधांवर आधारलेली आर्थिक क्रांती ही जगातील संपन्न राष्ट्रांची युद्धखोरी वाढवीत आहे. जगातील राष्ट्रांमध्ये शांततेचे संबंध निर्माण करण्यास हा परिस्थिती प्रतिकूल आहे.

आजचे स्वतंत्र भारताचे अर्थकारण हे या गांधीवादी अर्थकारणातून दूर गेले आहे. ते ग्रामराज्य स्थापण्यास अनुकूल नाही. पश्चिमी समाजवादी व समाजवादी नसलेली राष्ट्रे ज्या प्रकारची अर्थव्यवस्था वाढवीत आहेत व दृढ करीत आहेत, त्याच प्रकारच्या अर्थव्यवस्थेचा पाया स्वतंत्र भारतातही निर्माण होत आहे. (चित्रपत्र ४५).

आंबेडकर, भीमराव रामजी: (१४ एप्रिल १८९१—६ डिसेंबर १९५६). एक थोर भारतीय पुढारी, अस्पृश्यांचे नेते व भारतीय संविधानाचे शिल्पकार.

डॉ. आंबेडकर

रत्नागिरी जिल्ह्यात मंडणगडाजवळ असलेले आंबेडके हे त्यांचे मूळ गाव. त्यांचे वडील रामजी सकपाळ हे लष्करात सुभेदार मेजर होते. ते महू येथे असताना आंबेडकरांचा जन्म झाला. आंबेडकर सहा वर्षांचे असतानाच त्यांची आई भीमाबाई मरण पावली. आंबेडकरांचे पुढील सर्व पालनपोषण रामजी व त्यांची बहीण मीराबाई ह्यांनी केले. रामजी लष्करातून निवृत्त झाल्यावर कुटुंबासह नोकरीसाठी सातान्यास आले. त्यामुळे आंबेडकरांचे प्राथमिक शिक्षण सातान्यास झाले.

आंबेडकरांचे माध्यमिक व विश्वविद्यालयीन शिक्षण मुंबईच्या एल्फिन्स्टन हायस्कूल व कॉलेजमध्ये झाले. या काळात दोन महत्त्वपूर्ण घटना त्यांच्या जीवनात घडल्या. एक म्हणजे त्यांचे रमाबाई ह्या स्वजातीय, म्हणजे महार जातीच्या, मुलीशी लग्न झाले व दुसरी त्यांचे जीवन प्रभावी होण्यास साहाय्य झालेल्या केळुसकर गुरुंजीशी त्यांचा निकटचा संबंध आला. पदवी घेतल्यानंतर त्यांना बडोदे संस्थानची शिष्यवृत्ती मिळाली व १९१३ मध्ये ते उच्च शिक्षणासाठी अमेरिकेस गेले. तेथील कोलंबिया विद्यापीठातून त्यांनी अर्थशास्त्र विषयात एम.ए. व पीएच. डी. ह्या पदव्या मिळविल्या.

भारतात परत आल्यानंतर त्यांनी बडोदे संस्थानची नोकरी धरली. बडोदे येथील वास्तव्यात त्यांना अस्पृश्य म्हणून जे अत्यंत कटू अनुभव आले, त्यांमुळे त्यांनी ती नोकरी सोडली व मुंबईस येऊन सिडनहॅम कॉलेजमध्ये प्राध्यापकाची नोकरी पतकरली. तोपर्यंत अस्पृश्य म्हणून पदोपदी त्यांची जी मानखंडना झाली, तिचा परिणाम त्यांच्या मनावर फार झाला. अस्पृश्यांमध्ये जागृती निर्माण करण्याकरिता त्यांनी अस्पृश्य वर्गातील कार्यकर्त्यांची संघटना उभारण्यास सुरुवात केली मुंबई येथे ३१ जानेवारी १९२० रोजी मूकनायक नावाचे पाक्षिक काढले कोल्हापूर संस्थानातील अस्पृश्यांची त्याच संस्थानातील माणगाव येथे त्याच वर्षी परिषद घेतली व स्पृश्य-अस्पृश्यांच्या सहभोजनांचे कार्यक्रम घडवून आणले. नागपूर येथे मे १९२० मध्ये छत्रपती शाहू महाराज यांच्या अध्यक्षतेखाली एक अखिल भारतीय परिषद त्यांनी बोलावली. अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी विधिमंडळाने नेमावेत. या महर्षी शिंद्यांच्या 'डिप्रेसड क्लास मिशन' च्या धोरणाचा या परिषदेत निषेध करण्यात आला. त्यांनी हाती घेतलेल्या ह्या प्राथमिक कार्यातच त्यांचे नेतृत्वाचे गुण दिसून आले.

हे लोकजागृतीचे कार्य चालू असताना, स्वतःचे अर्धवट राहिलेले शिक्षण पूर्ण करण्याकरिता, ते मुख्यतः आपले स्नेही नवल भंथेना आणि छत्रपती शाहू महाराज यांच्या मदतीने इंग्लंडला गेले. त्यांनी लंडन विद्यापीठाची डी. एससी. ही दुर्लभ पदवी १९२३ साली संपादन केली. ते बॅरिस्टरही झाले. मायदेशी परतताच मुंबईस त्यांनी वकिली सुरू केली. सरकारी विधि-महाविद्यालयात त्यांनी काही काळ प्राध्यापकाचे व प्राचार्याचेही काम केले. तथापि अस्पृश्यांच्या हिताचे कार्य त्यांनी चालूच ठेवले. १९२४ मध्ये त्यांनी 'बहिष्कृत हितकारिणी' ही संस्था स्थापन केली. शिकवा चेतवा व संघटित करा हे या संस्थेचे ब्रीदवाक्य होते. १९२६ साली सातारा जिल्ह्यातील रहिमतपूरला भरलेल्या महार-परिषदेत त्यांनी अस्पृश्य बंधूंना वतनदारी व गावकीचे हक्क सोडून देण्याचा संदेश दिला. त्यामुळे शेकडो महारांनी गावकीची कामे सोडून इतर कामे करण्यास सुरुवात केली. १९२७ मध्ये कुलाबा जिल्ह्यातील महाडच्या चवदार तळ्यावर अस्पृश्यांना इतरांप्रमाणे पाणी भरता यावे, म्हणून त्यांनी आपल्या हजारो अनुयायांसह सत्याग्रह केला व अस्पृश्यतेचा पुरस्कार करणारी मनुस्मृति जाळली. त्यांच्या काही अनुयायांसह त्यांच्यावर सनातन्यांनी खटला भरला. खटला जिद्दीने लढवून त्यांनी स्वतःची व आपल्या सहकान्यांची निर्दोष सुटका करून घेऊन चवदार तळ्यावर पाणी भरण्याचा अस्पृश्यांचा हक्क प्रस्थापित केला. १९२८ साली भारतात आलेल्या सायमन आयोगावर इतरांनी बहिष्कार घातला होता. पण अस्पृश्य बंधूंचे हित लक्षात घेऊन आंबेडकरांनी मात्र त्या मंडळासमोर आपली साक्ष नोंदवून, अस्पृश्य लोकांकरिता सरकारने काय करावयास पाहिजे, हे सांगितले. अस्पृश्यांना इतरांप्रमाणे देवाचे दर्शन घेता यावे, म्हणून त्यांनी आपल्या अनुयायांसह १९३० साली नासिक येथे काळराममंदिर-प्रवेशासाठी सत्याग्रह केला. त्यात त्यांना व त्यांच्या अनुयायांना मार खावा लागला, पण पूर्वीच्याच जिद्दीने त्यांचे कार्य चालू राहिले. त्यांनी बहिष्कृत भारत, जनता, समता, इ. वर्तमानपत्रांद्वारे त्याचप्रमाणे बहिष्कृत हितकारिणी व इतर संस्थाद्वारे अस्पृश्यांवर होणाऱ्या अन्यायाविरूद्ध आवाज उठविला व त्यांच्यात आत्मविश्वास, अन्यायाविरूद्ध लढण्याची जिद्द, वाईट चालीरीती सोडून देण्याची प्रवृत्ती, शिक्षणाची व स्वच्छतेची आवड निर्माण करून त्यांचा स्वाभिमान जागृत केला.

आंबेडकर १९३० मध्ये गोलमेज परिषदांसाठी इंग्लंडला गेले. तिन्ही परिषदांना ते उपस्थित राहिले. तेथे त्यांनी अस्पृश्यांची बाजू मांडली आणि अस्पृश्यांच्या इतर हक्काबरोबर स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणी केली व ती पंतप्रधान मॅकडॉनल्ड ह्यांनी मंजूरही केली. त्यातूनच गांधी व आंबेडकर ह्यांच्यात मतभेद निर्माण झाले. गांधींना हा अस्पृश्यांचा स्वतंत्र मतदारसंघ मान्य नव्हता. तो रद्द व्हावा म्हणून त्यांनी पुणे येथे येरवड्याच्या तुरुंगात प्राणांतिक उपोषण आरंभिले. त्या वेळी गांधी व आंबेडकर ह्या दोघांत राखीव जागांच्या संख्येबाबत आणि राखीव जागा ठेवण्यासंबंधी घ्यावयाच्या जननिर्देशाच्या मुदतीविषयी चर्चा होऊन २४ सप्टेंबर १९३२ रोजी सुप्रसिद्ध पुणे करार झाला. त्यान्वये पाच वर्षांनंतर जननिर्देश घेण्यात यावा, असे ठरले. या घटनेनंतर तीन वर्षांनी त्यांची पत्नी रमाबाई मरण पावली.

त्यांनी स्वतंत्र मजूरपक्षाची स्थापना केली (१९३६). ते प्रांतिक विधिमंडळाच्या निवडणुकीत प्रचंड मतांनी निवडून आले. १९३९ साली येऊ घातलेल्या संघराज्य पद्धतीला त्यांनी विरोध केला व दारुबंदीच्या धोरणावर टीका केली, १९४२ साली त्यांनी 'ऑल इंडिया शेड्यूलड कास्ट्स फेडरेशन' नावाचा एक देशव्यापी पक्ष स्थापन केला. या पक्षातर्फे

अस्पृश्यांकरिता त्यांनी अनेक लढे दिले. १९४२ पासून १९४६ पर्यंत ते व्हाइसरॉयच्या कार्यकारी मंडळात मजूरमंत्री होते. या काळात त्यांनी अस्पृश्यांची शैक्षणिक व आर्थिक उन्नती करण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी त्यांनी 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी' स्थापन केली व मुंबईस सिध्दार्थ महाविद्यालय सुरू केले. ह्याच संस्थेने पुढे औरंगाबादला मिलिंद महाविद्यालय स्थापिले. भारत स्वतंत्र झाल्यावर ते केंद्रीय मंत्रिमंडळात विधिमंत्री म्हणून आले. स्वतंत्र भारताच्या संविधानसमितीचे ते सभासद झाले. पुढे ते संविधान-लेखन-समितीचे अध्यक्षही झाले. अस्पृश्यता नामशेष करणारा संविधानातील ११ वा अनुच्छेद हा आंबेडकरांचा विजयच आहे. सतत परिश्रम घेऊन, चर्चा करून त्यांनी आपल्या सहकाऱ्यांच्या मदतीने सु. तीन वर्षांत संविधानाचा मसुदा तयार केला. ह्या महत्त्वाच्या कामगिरीबरोबरच त्यांनी 'हिंदु कोड बिल' लोकसभेला सादर करण्याचा बहुमान मिळविला.

डॉ. शारदा कबीर ह्या सारस्वत महिलेशी १५ एप्रिल १९४८ रोजी त्यांनी दुसरा विवाह केला. ह्या सुमारास त्यांचे नेहरूंशी व काँग्रेस धोरणाशी फारसे पटेना. म्हणून मंत्रिपदाचा त्यांनी राजीनामा दिला. हिंदुधर्म जातिसंस्थेमुळे पोखरला गेला आहे, अशी त्यांची ठाम समजूत होती. स्पृश्यांकडून अस्पृश्यांवर होत असलेला अन्याय धर्मातरावाचून दूर होणार नाही, या त्यांच्या दृढ श्रद्धेनुसार त्यांनी १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपूर येथे मोठ्या समारंभाने अनेक अनुयायांसह बौद्ध धर्म स्वीकारला. यानंतर त्यांनी बौद्ध धर्माच्या प्रसाराचे कार्य हाती घेतले. त्यांच्या मनात 'रिपब्लिकन पक्ष' स्थापन करावयाचा होता, परंतु तो त्यांच्या हयातीत स्थापन झाला नाही.

आंबेडकरांना वाचनाचा अतिशय नाद होता. विद्यार्थीदशेत त्यांना संस्कृतचे अध्ययन करता आले नाही. पुढे ते मुद्दाम चिकाटीने संस्कृत शिकले. ग्रंथांशिवाय आपण जगूच शकणार नाही, असे त्यांना वाटे. मृत्यूसमयी त्यांच्या ग्रंथालयात सु. २५,००० दुर्मिळ ग्रंथ होते.

हिंदुस्थानची आणि काश्मीरची फाळणी ह्या भारताच्या प्रगतीच्या दृष्टीने अटळ गोष्टी आहेत, असे त्यांना वाटे. भारताच्या तत्कालीन परराष्ट्रीय धोरणामुळे भारतास एकही सच्चा मित्र राहणार नाही, अशी त्यांची भूमिका होती. देवनागरी लिपीतील हिंदी ही राष्ट्रभाषा असावी व ती पूर्णपणे अंमलात येईपर्यंत इंग्रजी भाषा असावी, असे त्यांना वाटे. त्याचप्रमाणे छोटी राज्ये हाच एकमेव राज्यपुनर्रचनेचा मार्ग आहे, असे त्यांचे मत होते. त्यांनी दोनदा लोकसभेची निवडणूक लढविली. पण ते पराभूत झाले. तथापि राजकारणातून ते निवृत्त झाले नाहीत.

आंबेडकरांचे ग्रंथरूप लेखन इंग्रजी भाषेतीलच आहे. त्यांनी एम.ए. पदवीकरिता लिहिलेल्या प्रबंधाचा विषय 'प्राचीन भारतातील व्यापार (एन्शंट इंडियन कॉमर्स)' असा होता. 'भारताच्या राष्ट्रीय नफ्याचा वाटा: एक ऐतिहासिक पृथक्करणात्मक अध्ययन' या विषयावरील त्यांचा प्रबंध पुढे द इन्व्होल्यूशन ऑफ प्रॉव्हिन्शियल फायनान्स इन ब्रिटिश इंडिया या नावाने प्रकाशित झाला (१९२४) प्रस्तुत प्रबंधात त्यांनी ब्रिटिश सरकारचे आर्थिक धोरण ब्रिटनमधील उद्योगधंद्याच्या हिताच्या दृष्टीने आखले जाते, हे सिद्ध केले. कोणताही देश झाला, तरी त्यात एखाद्या वर्गावर अन्याय चालू असणे साहजिक आहे. पण त्यामुळे त्या देशाला राजकीय अधिकार नाकारता येत नाही, यासारखी तर्कशुद्ध मीमांसा प्रस्तुत ग्रंथात आढळते. आंबेडकरांचा अर्थशास्त्रविषयक दुसरा प्रबंध म्हणजे द प्रॉब्लेम ऑफ द रुपी (१९४६) हा होय. रुपयाचे पौंडाशी प्रमाण बसवून इंग्रजी राज्यकर्त्यांनी केवळ इंग्रजी व्यापाऱ्यांचेच हित साधून भारताचे कसे नुकसान केले, यावर त्यांनी प्रस्तुत प्रबंधात प्रकाश टाकला आहे

धर्म आणि जातिसंस्था यांसंबंधी डॉ. आंबेडकरांचे विचार क्रांतिकारक होते. १९३६ साली लाहोर येथील जातपात-तोडक मंडळाच्या वार्षिक संमेलनातील अध्यक्षीय भाषण अनायहिलेशन ऑफ कास्ट्स (१९३७) या पुस्तकात त्यांनी प्रसिद्ध केले. जातिव्यवस्था ही श्रमिकांच्या अनैसर्गिक विभागीकरण व हिंदू समाजाच्या ऐतिहासिक पराभवास, नैतिक अधोगतीस तसेच त्याच्या दुबळेपणास कारणीभूत आहे जातिव्यवस्थेचा मुख्य आधार म्हणजे हिंदूचा धर्मभोळेपणा असून तो नष्ट करून स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता यांच्या तात्त्विक अधिष्ठानावर हिंदू समाजाची पुनर्घटना करावी यासारखी प्रेरक विचारसरणी आंबेडकरांनी प्रस्तुत पुस्तकात मांडली आहे. व्हॉट काँग्रेस अँड गांधी हॅव डन टू द अनूटचेबल्स (१९४५)

या ग्रंथात त्यांनी काँग्रेसच्या अस्पृश्योद्वाराच्या कार्यक्रमाच्या मर्यादा आणि अपयश यांची चर्चा केली आहे. आंबेडकरांच्या व्यासंगाचे व संशोधनकुशलतेचे प्रतीक असलेला ग्रंथ म्हणजे हू वेअर द शूद्राज ? (१९४६) हा होय. विद्यमान शूद्र म्हणजे पूर्वकालीन क्षत्रिय होत. ब्राम्हणांशी संघर्ष झाल्यामुळे त्यांना शूद्रत्व प्राप्त झाले, असा निष्कर्ष त्यांनी या ग्रंथात काढला आहे. द अन्टचेबल्स (१९४८) या नावाचे त्यांचे पुस्तकही या संदर्भात उल्लेखनीय आहे. बुध्द अँड हिज धम्म हा त्यांचा महत्त्वाचा ग्रंथ त्यांच्या मरणोत्तर प्रसिध्द झाला (१९५७). धर्माच्या रूढ कल्पनांहून बौध्द धर्माची कल्पना वेगळी असून ती समाजाच्या पुनर्रचनेशी अधिक निगडित आहे. त्यामुळे सामाजिक व नैतिक मूल्ये हेच बौध्द धर्माचे खरे अधिष्ठान आहे. लो. टिळकांच्या गीतारहस्याप्रमाणे आंबेडकरांनी बौध्द धर्माचे कालोचित रहस्य या भाष्यग्रंथात विशद केले आहे.

आंबेडकरांच्या राजकीय विषयांवरील ग्रंथापैकी थॉट्स ऑन पाकिस्तान (१९४०) या पुस्तकात पाकिस्तान झाल्यास हिंदूच्या उत्कर्षाचा मार्ग मोकळा होईल, असा युक्तीवाद केला होता. यांशिवाय रानडे, गांधी अँड जिना (१९४३) थॉट्स ऑन लिग्विस्टिक स्टेट्स (१९५५) यांसारखी त्यांची पुस्तकेही विचारप्रेरक आहेत. डॉ. आंबेडकरांचे मराठी लेखन अल्प असून ते मुख्यतः त्यांनी काढलेल्या विविध वृत्तपत्रांतून विखुरलेले आहे.

नायकर, ई. व्ही. रामस्वामी:(१७ सप्टेंबर १८७९—२४ डिसेंबर १९७३).द्राविड आंदोलनाचे प्रमुख नेते व तमिळ जनतेत पेरियार (थोर आत्मा) व थानथाई (पिता) म्हणून गौरविलेले समाजसुधारक. एरोड येथे कन्नडा नायकर जमातीतील संपन्न कर्मठ हिंदू कुटुंबात जन्म. शालेय शिक्षण फक्त तीन वर्षेच झाले.एकोणिसाव्या वर्षी त्यांचा पहिला विवाह नात्यातील नागमल्ल या तरुणीशी झाला. गरीब आणि अस्पृश्य यांची परिस्थिती पाहून त्यांचे मन क्षुब्ध झाले व त्यांनी धर्मग्रंथांचा चिकित्सापूर्ण अभ्यास केला. त्यामुळेच त्यांची हिंदू धर्मावरील श्रद्धा डळमळली आणि त्यांनी सामाजिक समानतेचा व अस्पृश्योद्वाराचा प्रसार सुरू केला.चक्रवर्ती राजगोपालाचारी यांच्या सल्ल्याने त्यांनी काँग्रेसमध्ये प्रवेश केला. असहकार आंदोलनाचे १९२० मध्ये त्यांनी नेतृत्व केले व त्याकरिता त्यांना तुरुंगवास भोगावालागला.अस्पृश्यांवरील निर्बंध दूर करण्यासाठी त्रावणकोरमध्ये झालेल्या वैक्कोम सत्याग्रहात त्यांनी भाग घेतला. काँग्रेसमधील वरिष्ठ वर्णि्यांच्या धोरणाबद्दल असंतोष निर्माण होऊन त्यांनी पक्षत्याग केला. पददलित समाजाच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी त्यांनी १९२५ साली स्वाभिमान आंदोलन सुरू केले.१९३१ मध्ये रशिया व युरोपचा दौरा करून १९३३मध्ये त्यांनी लोकांना ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध बंड करण्याचे आवाहन केले आणि त्यामुळे पुन्हा त्यांना बंदीवास भोगावा लागला.पहिल्या काँग्रेस मंत्रिमंडळाचे वेळी १९३७ मध्ये त्यांनी प्रथम हिंदीविरोधी आंदोलन सुरू केले.त्यासाठीही त्यांना पुन्हा तुरुंगवास भोगावा लागला.१९४४ साली त्यांनी जुन्या जस्टिस पक्षाचे रूपांतर द्रविड कळघम या नवीन पक्षात केले. सार्वभौम व वर्णभेदरहित द्रविडनाडूची स्थापना हे त्यांच्या द्रविड कळघम पक्षाचे ध्येय होते. पुढे रामस्वामी नायकर यांनी पहिली पत्नी वारल्यानंतर मणिअम्माई या आपल्या २८ वर्षांच्या स्वीय सहायिकेसोबत दुसरे लग्न केले (१९४९).त्याच्या निषेधार्थ आण्णादुरै यांच्या नेतृत्वाखाली काही अनुयायांनी त्यांचा पक्ष सोडून द्रविड मुन्नेत्र कळघम हा नवा पक्ष स्थापन केला. निवडणुका लढविण्यासाठीच मुख्यतः नवा पक्ष अस्तित्वात आला होता.

पक्षात फूट पडली, तरी रामस्वामी यांचा तमिळ जनतेवरील वैयक्तिक प्रभाव कमी झाला नव्हता. १९७१ साली त्यांनी अंधश्रद्धा निर्मूलन संमेलन भरवून धर्म, जात व भाषा यांच्या आधारावर होणारा सर्व प्रकारचा पक्षपात दूर करण्याचे सरकारला आवाहन केले, तसेच हिंदी भाषेला विरोध केला.

१९३४पासूनच त्यांनी सामाजिक क्रांतीला वाहून घेतले होते. हिंदू धर्म हे ब्राह्मणांच्या वर्चस्वाचे व मक्तेदारीचे एक साधन आहे, मनुस्मृति ही अमानुष आहे आणि पुराणे म्हणजे परीकथा आहेत, अशी त्यांची मते होती. वर्णव्यवस्था, बालविवाह, सक्तीचे वैधव्य यांविरुद्ध ते सतत प्रचार करीत. त्यांनी अनेक पुस्तिका लिहिल्या व अनेक वृत्तपत्रेही चालविली. उत्तरेकडील नेहरूंसारखे लोक त्यांच्या या कृत्यांस रानटी म्हणत, तर इतर त्यांस ब्राह्मणेतर व मूर्तिभंजक म्हणत. वेल्लोर येथे ते वयाच्या ९४ व्या वर्षी मरण पावले. त्यांनी रामप्रतिमा व रामायण जाळले. त्यामुळे त्यांच्या मृत्यूनंतर रावणलीला साजरी करण्यात येऊ लागली.

लिंगभेद विवाद:-

भारताचे वसाहतीक चर्चाविश्व (Discourse) भारतीय इतिहासाच्या सुरुवातीपासून लैंगिकतेच्या गर्भामध्ये बुडालेले दिसतात. कारण वसाहतीक समाजाला 'स्त्री -प्रमाणे' दाखविण्यात आले आहे. "वसाहतवादाच्या पुरुषत्वाच्या 'बरोबर भारतीय समाजाचे चित्रण "स्त्री प्रारुपात करण्यात आले." आणि त्यांचे स्वातंत्र्य संपृष्टात आणण्यास भारतीय समाजाचे स्त्री-त्व कारणीभूत होते अशी मांडणी वसाहतवादाच्या पुरस्कर्त्या असलेल्या इतिहासकारांनी केलेली दिसून येते. या प्रारंभीक संवादांमध्ये स्त्री प्रश्नांची चर्चा करण्यात आली. उदा. जेम्स मिलसारख्या पश्चिमेकडील सम्राज्यवादाच्या प्रवर्तकांनी "भारतीय समाजातील स्त्रियांची हिन दशा दाखवून हे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला की भारताला सांस्कृतीक परंपरा लाभल्या नाहीत त्यामुळे भारत मागासलेला व अधःपतीत अवस्थेत राहिला." त्यामुळे भारतीय स्त्रियांची स्थिती ही १९ व्या शतकातील भारतीय समाजसुधारणा चळवळीची केंद्रबिंदू बनली. कारण पश्चिमेकडील वसाहतवादाच्या आणि सम्राज्यवादाच्या प्रवर्तकांनी भारताचा प्रारंभीक इतिहास मांडून, भारताची, भारतीय संस्कृतीची जी हेटाळणी केली होती, त्यातून आपल्या सुवर्ण भुतकाळाचा भारतीय बुद्धीजिवांनी वेध घेतला. आणि हे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला की, प्राचीन भारतात स्त्रियांना आदराचे आणि सन्मानाचे स्थान होते. मात्र भारतीय समाजात व धर्मात ज्या वाईट रुही आणि परंपरा निर्माण झाल्या होत्या त्यात सुधारणा करण्यासाठी या सुधारकांनी आग्रह धरला.

१९ शतकाच्या आरंभी महाराष्ट्रातील स्त्री जीवन हे मध्ययुगीन सरंजामी चौकटीत बंदीस्त झालेले होते. एकीकडे "यत्र नार्यस्तु पुज्यते" आणि दुसरीकडे न स्त्री स्वतंत्र्यमर्हती" अशी विसंगत मनुवादी वृत्ती हे भारतीय समाजमानसाचे पारंपारीक वैशिष्ट्य होते. महाराष्ट्रही त्याला अपवाद नव्हता. माता पतीव्रता अशा भूमिकात स्त्रीचा गौरव करावयाचा तीला देव्हान्यात बसवायचे, मात्र या देव्हान्याचा सुरंग करायचा ही गतकाळापासूनची चालाखी अद्यापही संपलेली नव्हती. चुल आणि मुल यामध्ये स्त्री जीवन बंदीस्त होते. मुलीच्या जन्माबाबत स्वागतशिलतेचा अभाव, बालीकाहत्तेची समस्या, स्त्री शिक्षणाला बंदी, बालविवाह, जरठ बाला विवाह, सती, केशवपन विधवा विवाह बंदी, हुड्याची प्रथा, वधुपक्षाची पिळवणूक व मानहानी, संमंती वयाचा प्रश्न, बहुभार्यापद्धत, पडदापद्धत, इत्यादी विविध समस्यांनी स्त्री जीवन ग्रस्त झालेले होते. पुरुषप्रधान व्यवस्थेत स्त्री उपभोग्य वस्तु बनलेली होती. किंबहुना आगरकरांनी वर्णन केल्याप्रमाणे 'प्रजाजननयंत्र' म्हणून स्त्री कडे पाहिले जात होते. ब्रिटीश आमलाखाली व भारतीय प्रबोधनाच्या परीणामस्वरूप स्त्री जन्माची करुण कहाणी बदलण्यास प्रारंभ झाला. १९२९, १८५६, १८७२, १८९१, मध्ये झालेल्या कायद्याद्वारे बदलप्रक्रीयेला चालना मिळाली. विविध सुधारणावादी व्यक्ती, व संस्था संघटना यांनी स्त्रियांच्या हक्कांचा पुरस्कार केला. त्या काळात प्रत्यक्ष घडणारे आणि अपेक्षित नसलेले बदल साहित्यातसुद्धा प्रतिबिंबित होवू लागले. मात्र एकंदरीत भारतातील व महाराष्ट्रातील प्रबोधनाचे स्वरूप अभिजनवर्गीय आणि उत्क्रांतीमार्गी होते. तात्कालीक सुधारणांचे सर्व प्रश्न खऱ्या अर्थाने सामाजिक नसून उच्चवर्णियांचे ते कौटुंबिक प्रश्न असल्याची जी तक्रार पुढे अंबेडकरांनी केली ती अर्थपूर्ण वाटते.

१९ व्या शतकातील महाराष्ट्रात बरेच विचारमंथन घडून आले. जातीविषयक विचारमंथनाप्रमाणेच हे विचारमंथन सामाजिक संबंधांच्या पारंपारीक आकृतीबंधाना छेद देवू पहात होते. लोकहितवादींची शतपत्रे आणि फुले दाम्पत्याचे स्त्री शिक्षणाचे कार्य या दोन गोष्टींमुळे १९ व्या शतकाच्या मध्यात या विचारमंथनाला चांगली गती मिळाली होती. या संदर्भात दादोबा पांडुरंग, बाबा पदमजी, विष्णूशास्त्री पंडीत, भांडारकर, रानडे, मलबारी, ताराबाई शिंदे, पंडीता रमाबाई, राजारामशास्त्री भागवत, आगरकर, हरीभाऊ आपटे, धोंडो केशव कर्वे, इत्यादी विचारवंतांनीही सुधारणावादात भर घातली. १९ व्या शतकातील सामाजिक आणि धार्मिक चळवळींद्वारे सामाजिक संबंधांचे आणि संस्थांचे लोकशाहीकरण घडून आले. स्वाभाविकपणे स्त्री विषयक दृष्टी विशाता बनविण्याच्या प्रयत्नांना चालना मिळाली. मात्र या प्रयत्नावर सुद्धा उच्चवर्णीय व पुरुषशाही मनोवृत्तीचे सावट पडत असे. व त्यातून नव्या समस्याही उदभवतात. एक उदाहरण फार अर्थपूर्ण आहे. इ. स. १८५६ मध्ये विधवा पुर्नविवाहाचा कायदा करण्यात आला. विधवा पुर्नविवाहबंदीचे

दुरीत नष्ट करतांना या कायद्याने एक नवा पॅच निर्माण केला. या कायद्यानुसार आधीच्या पतीच्या संपत्तीवरील व मुलांवरील हक्क पुर्नविवाहीतेला सोडावे लागत. ज्या कनिष्ठ जातीमध्ये पुर्नविवाहाला मुळातच बंदी नव्हती. त्या जातींमधील पुर्नविवाहीतांवर यामुळे अधिक अन्याय होणार होता. शासकिय उच्चवर्णय व मध्यमवर्गीय पुरुषाही सुधारणावादाची ही शोकांतीका फार बोलकी आहे. स्त्रीविषयक सुधारणावादाच्या तात्कालीक प्रयत्नांमध्ये व्यापक बुद्धीनिष्ठ समताभावापेक्षा दयाबुद्धी, कणव, व मानवता या गोष्टींचे अधिक प्राबल्य होते. कालमान लक्षात घेता स्वीला साक्षर करावे, अक्षरओळख आणि प्राथमिक कौशल्ये विकसित करणारे शिक्षण देवून तिला जबाबदार स्वगृहीणी बनवावे मुलाबाळांच्या संगोपनाची तीची बौद्धीक क्षमता वाढवून दुरान्वयाने समाजाचा लाभ साधावा, दृष्ट चालीरीतीपासून आबलांना उदार संरक्षण द्यावे, साहित्यातील स्त्रीविषयक अदभुतरम्यवादी आशय थोडाफार जीवनातसुद्धा उतरवावा, अशी प्रयत्नांची दिशा होती. या पार्श्वभुमीवर महात्मा जोतीबा फुले आणि गोपाळ गणेश आगरकर यांचा समतावादी दृष्टीकोन ठळकपणे नजरेत भरत असतो.

भारतीय सुधारकांनी हा समतावादी दृष्टीकोन स्विकारला असला तरी, बालहत्त्या बंद, विधवा विवाहास मान्यता, सतीप्रथा बंद, या सारख्या अनिष्ट प्रथा मोडून काढण्यासाठी हिंदू धर्मशास्त्रांचा आधार घेवून प्रयत्न केले असले तरी सुधारणा चळवळीत स्त्रीयांना सहभागी करून घेण्यात आले नाही. १९ व्या शतकात स्त्रीयांनाच 'स्व'च्या शोधासाठी झगडा करावा लागला. हिंदू धर्म सुधारकांनी स्त्रीयांच्या या प्रश्नांकडे लक्ष वेधले असले तरी हे सुधारक स्त्रीयांना बरोबरीच्या दर्जाची वागणूक देतांना दिसून येत नाही. कारण या चळवळीमध्ये स्त्रीयांना कोठेही सहभागी करून घेण्यात आले नाही. १८९१ मध्ये विवाहाच्या वयाचा कायदा (एज ऑफ कंसेंट अॅक्ट) पारित करण्यात आला त्यावेळी हिंदूमध्ये त्याविरुद्ध तिव्र प्रतिक्रिया समोर आल्या कारण विवाहाचे वय १० वर्षावरून १२ वर्षे करण्यात आले. कारण पुरुषी प्रभुत्वाचे ते प्रतिक होते. या सुधारणा म्हणजे आपल्या अधिकारावरील आक्रमण आहे असे तत्कालिक पुरुषांना वाटू लागले. त्यामुळे बालविवाह हिंदूंचा अधिकार आहे. परकिय सत्तेने त्यात ढवळाढवळ करू नये असे सुर उमटू लागले.

मुस्लिम समाजातही स्त्रीयांना स्वतंत्र्य नव्हते किंबहुना अनेक बंधने स्त्रीयांवर लादली गेली होती. १९ व्या शतकात भारतीय मुसलमानांनी दोन प्रकारची सुधारणा अंदोलने चालविलेली दिसतात. एक इस्लामच्या पुर्नस्थापनेचे अंदोलन होते त्याचे नेतृत्व उलेमा वर्ग करीत होता. आणि दुसरे अधुनिकिकरणाचे अंदोलन होते ज्याचे नेतृत्व शिक्षीत मध्यमवर्ग करीत होता. ज्याप्रमाणे अजरा असगर अली म्हणतात "या अंदोलनांनी एक खागजी व्यवस्थेच्या रुपात कुराणावर अधारीत शरीफ संस्कृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. "यामध्ये पुर्ण मुस्लीम समाजाच्या प्रगतीचे सुचक म्हणून स्त्रीयांना केंद्रीभुत मानण्यात आले. त्यामुळे यात काही आश्चर्य नाही की, बंगाल चे मुसलमान आपल्या स्त्रीयांनी पडदा सोडून बाहेर येणे म्हणजे पाप मानीत होते. पडदाप्रचा फक्त मुसलमानांमध्ये नव्हती तर बंगाली हिंदूंमध्येही प्रचलीत होती अशाप्रकारे पडदा किंवा बुरखा एक एक जटील सामाजिक व्यवस्था होती. त्याच्या प्रचलनामुळे स्त्री पुरुष संबंधामध्ये केवळ भौतिक भेद नाही तर सामाजिक भेदही निर्माण करीत होती.

१९ व्या शतकात चर्चाविश्वाच्या (Discourse) कक्षेत स्त्री प्रश्न आले त्यावेळी "स्त्री" आधुनिकतेचा विषय या चर्चाविश्वात चर्चाला जावू लागला. त्यामुळे स्त्रीयांना शिक्षण देण्यासंबंधी मते मतांतरे पुढे आले. गेरॉल्ड फोर्ब्स म्हणतात त्याप्रमाणे भारतीय जनमानसात यावेळी स्त्री शिक्षणासाठी तीन समुह पुढे आले. कलकत्ता येथे राधाकांत देव, स्कुल बुक सोसायटी, केशवचंद्र सेन आणि ब्राह्मो समाजाने तर पश्चिम भारतात महादेव गोविंद रानडे आणि प्रार्थना समाजाने, उत्तर भारतात स्वामी दयानंद आणि आर्य समाजाने तर मद्रासमध्ये अॅनी बेझंट आणि त्यांच्या थिऑसॉफिकल सोसायटीने स्त्रीयांना शिक्षण देण्यासंबंधी सर्वप्रथम विचार मांडले. शिक्षीत भारतीय स्त्रीयांनीही या बाबतीत विचार मांडले., यात पश्चिम भारतात पंडीता रमाबाई, मद्रासमध्ये सिसटर सुब्बालक्ष्मी, बंगालच्या मुस्लीम स्त्रीयांमध्ये बेगम रुकैया सखवत हुसेन, हैद्राबादच्या बिलग्रामी, मुंबईच्या तैयबजी, लाहोरच्या मियाँ परिवाराने आणि हैद्राबादच्या अंजूमने-हिमायते-इस्लाम, आणि अंजूमने- इस्लाम या संघटनांनी व हैद्राबादच्या निजाम सरकारने स्त्रीयांना शिक्षण देण्यासाठी पुढाकार घेतला. लार्ड डलहौसीच्या कार्यकाळानंतर वसाहतवादी सरकारने स्त्री शिक्षणाकडे लक्ष दिलेले

दिसते. गर्वनर जनरल च्या कौन्सिलचे विधी सदस्य असलेल्या जे. ई. डी बेथून यांनी १८४९ मध्ये एक शाळा काढली आणि ही शाळा कलकत्त्यातील प्रसिद्ध मुलींची शाळा म्हणून नावारुपाला आली. मात्र हंटर कमिशनच्या स्थापनेपूर्वी सरकारने स्त्री शिक्षणाकडे विशेष लक्ष दिलेले दिसून येत नाही. कारण ९८ टक्के मुलींना आत्तापर्यंत कोणतेही शिक्षण मिळाले नव्हते. हंटर आयोगाने स्त्री शिक्षणासाठी उदार धोरणांचा अवलंब करून अनुदान आणि शिष्यवृत्ती देण्याची घोषणा केली. त्याचा परिणाम म्हणून पुढील २० वर्षांत माध्यमिक शाळांमध्ये आणि विद्यापीठात शिक्षण घेणाऱ्या स्त्रीयांचे प्रमाण वाढले. असे असले तरी देशाच्या एकूण स्त्री लोकसंख्येच्या तुलनेत हे प्रमाण अगदी कमी होते.

भारतात सुधारणांच्या काळात न्यायालयांनी परंपरागत हिंदू आणि मुस्लिम कायद्यांना मान्यता दिली. शिवाय असे कायदे करण्यात आले जे पितृसत्ताकवादी समाजाला मान्यता देत होते. यावर रोजलिन-ओ-हेलनन यांनी असा तर्क दिला की, "वसाहतवादी राजसत्ता आणि राष्ट्रवादी उच्चवर्णीय पुरुषांमध्ये सहमती केवळ या विषयावर होती. सुधारणांच्या काळात न्यायालयांनी परंपरागत हिंदू आणि मुस्लिम कायद्यांना मान्यता दिली. शिवाय असे कायदे करण्यात आले जे पितृसत्ताकवादी समाजाला मान्यता देत होते."

भारतातील घरकाम करणाऱ्या स्त्रीयांचे गुण-गाण करण्यात समाज आणि साहित्यिक व्यस्त होते. मात्र या साहित्यातून अशा प्रकारची स्त्री चित्रित करण्यात आली जी पुरुषसत्ताक व्यवस्थेला अनुसरून उत्तम कार्य करित होती. ग्रामिण भागात शेतमजुरी करणाऱ्या स्त्रीया एवढाच स्वी-चा उद्योग होता. पत्नी आणि माता या बाजूनी स्त्रीयांची महिमा वर्णन करून त्यांचे घरकाम करण्याचे कार्य पवित्र मानले जात होते. अशा प्रकारे आर्थिक बाबींपासून स्त्रीयांना दूर ठेवण्यात आले. १९ व्या शतकात भारतातील ज्या काही स्वीया विविध उद्योगांमध्ये कार्य करित होत्या त्या स्त्रीयांचा २० व्या शतकातील अद्योगिकीकरणाने रोजगार हिरावून घेतला. तरीही सुती वस्त्रोद्योग, ज्युट उद्योग, चहाच्या मळ्यात, काळसा खाणीमध्ये स्त्रीया मजुरी करित होत्या. मात्र घरकाम करणे ही परंपरागत प्रक्रिया या स्त्रीयांवरही लादण्यात आली. शिवाय अशा स्त्रीयांची मजुरी म्हणजे परीवाराला पुरक अशी आर्थिक बाब होती. तत्कालिन कारखानदारांनी पुरुषी प्रभुत्ववादी विचारांचा फायदा घेवून स्त्रीयांकडून कमी मजुरीवर काम करून घेतले. त्यामुळे या स्त्रीयांनी या असमान बाबींचा विरोध केला. मात्र त्याचा काही फायदा झाला नाही. कारण कामगार संघटनाही स्त्रीयांच्या स्वातंत्र्यापेक्षा व आर्थिक अधिकारपेक्षा स्वीयांच्या मातृत्वाला जास्त महत्त्व देत होत्या.

१९ व्या शतकात भारतीयांतील स्त्री समाज अनेक बंधांनी जखडला गेला होता. बालविवाह, बहुपत्नीत्व, लग्नासाठी मुलींची विक्री करणे, विधवा स्त्रीयांवर कडक बंधने, स्त्री शिक्षणाचा अभाव व स्त्रीला चुल आणि मूल' या बंधनात बांधून टाकणे, इ. कठोर सामाजिक नियमांनी स्वीला चार भिंतीत अडकवून ठेवले होते. १९ व्या शतकात आर्य समाज व ब्राह्मो समाज या संघटनांनी स्त्री विषयक कायदे व स्त्री शिक्षण या विषयास हात घालून स्त्रीयांची सामाजिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी महिला मंडळे स्थापन केली. त्याच प्रमाणे राजा राम मोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, ज्योतीबा फुले, स्वामी दयानंद सरस्वती, केशवचंद्र सेन, गोपाळ हरी देशमुख, महर्षी कर्वे, सयाजीराव गायकवाड, अंणी बेझंट या समाज सुधारकांनी स्त्री सुधारणांची चळवळ सुरु केली. मात्र आत्तापर्यंत स्त्रीयांच्या सामाजिक स्थितीत कोणतीही सुधारणा झाली नाही.

इ. स. १९१७ मध्ये सुशिक्षित युरोपीय महिला मागरिट कॉन्स आणि अंणी बेझंट व भारतीय महीलांच्या पुढाकाराने इंडियन विमॅन्स असोशिएशन ही संस्था स्थापन करण्यात आली. त्यानंतर इंटरनॅशनल कौन्सिल ऑफ विमॅन्स ची एक शाखा म्हणून नेशनल कौन्सिल आफ विमॅन्स इन इंडिया ही संस्था स्थापन करण्यात आली. मेहरबाई टाटा यांचा या संस्थेच्या स्थापनेत पुढाकार होता. त्यानंतर १९२७ मध्ये ऑल इंडिया विमॅन्स कॉन्फ्रेंस ही संघटना जन्माला आली. ही स्त्री शिक्षणाला उत्तेजन देणारी संघटना होती. या शिवाय विविध प्रांतांमध्ये स्त्रीयांना स्वतंत्र हक्कांच्या लढ्याकरीता प्रांतांमध्ये

अनेक संघटनांचा उदय झाला. त्यात १९१० मध्ये स्थापन झालेली सरलादेवी चौधरी यांची भारतीय स्त्री महामंडळ या संस्थेने स्त्री शिक्षणाला उत्तेजन देण्यासाठी संपूर्ण भारतात आपल्या शाखा काढल्या. बंगाल इलाख्यात १९२० च्या दशकात बंगीय नारी समाज या संस्थेने स्त्रीयांना मताधिकार मिळण्याकरीता अंदोलन सुरु केले. बंगालच्या वुमेन्स एज्युकेशन लिगने स्त्रीयांकरीता प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षण सक्तीचे करण्याची मागणी केली. शिवाय स्त्रीयांच्या बेकायदा व्यापारावर प्रतिबंध घालण्याची मागणी केली. तरीही स्त्रीयांनी अंदोलन करण्याचे सोडून सरकारकडे विनंती केली. मात्र सरकारने त्याकडे लक्ष दिले नाही.

इ. स.१९१९ च्या मॉंटफर्ड कायद्याने स्त्रीयांना मताधिकार देण्याचा निर्णय घेतला नाही. प्रांतांना स्त्रीयांना मताधिकार देण्याचा निर्णय घेण्यात आला. १९२० नंतर राष्ट्रवादी नेत्यांनी स्त्रीयांच्या प्रश्नाविषयी आस्था दाखवण्यास सुरुवात केली. कारण त्यांना राष्ट्रभावनेचा प्रचार करण्यात स्त्रीयांच्या मदतीची आवश्यकता होती. त्यामुळे १९२१ ते १९३० या काळात प्रांतांच्या विधानसभेत मतदान करण्याचा हक्क स्त्रीयांना मिळाला. मात्र यात संपत्ती आणि शिक्षण या अटी लादण्यात आल्या. १९३५ च्या भारत सरकार कायद्याने मतदान करणाऱ्या स्त्रीयांचे प्रमाण वाढवून १:५ केले. आणि विधानसभेत स्त्रीयांसाठी राखीव जागा ठेवण्यात आल्या. काँग्रेस आणि स्त्री संघटनांना आरक्षणाचा विचार मान्य नव्हता. वयातीत स्त्रीयांना मतदानाचा अधिकार मिळाला पाहिजे अशी मागणी केली. मात्र तो मिळू शकला नाही. असे असले तरी १९२९ चा शारदा कायदा बहुमताने पारीत करण्यात आला. यात स्त्रीयांची विवाहाची वयाची अट १४ वर्ष आणि पुरषांसाठी १८ वर्षे ठेवण्यात आली. १९३० नंतर नंतर प्रांतानी अनेक विधेयके पास केली ज्यात स्त्रीयांना वारसा संपत्तीचा हक्क, घटस्पोट, हक्कांना कायदेशिर मान्यता दिली. ap या विषयी स्त्रीयांच्या